
Wanneer burgers samen het heft in handen nemen

Burgercollectieven opgericht in 2015 en 2016
van naderbij bekeken

Wanneer burgers samen het heft in handen nemen

Burgercollectieven opgericht in 2015 en 2016
van naderbij bekeken

COLOFON

Wanneer burgers samen het heft in handen nemen: burgercollectieven opgericht in 2015 en 2016 van naderbij bekeken

Cette publication est également disponible en français sous le titre:
Quand les citoyens prennent les choses en main: coup de projecteur sur les collectifs
citoyens créés en 2015-2016

Een uitgave van de Koning Boudewijnstichting
Brederodestraat 21
1000 Brussel

AUTEURS

Dirk Holemans, Oikos Denktank
Kati Van de Velde, Oikos Denktank
Tine De Moor, Universiteit Utrecht
Cornelis Kint, Oikos Denktank

COÖRDINATIE VOOR DE KONING BOUDEWIJNSTICHTING

Françoise Pissart, directeur
Dorien Baelden, project coördinator
Delphine Saudoyer, project & knowledge manager

GRAFISCH CONCEPT

Salutpublic

VORMGEVING

TiltFactory

PRINT ON DEMAND

Manufast-ABP vzw, een bedrijf voor aangepaste arbeid
Deze uitgave kan gratis worden gedownload van onze website www.kbs-frb.be
Een afdruk van deze elektronische uitgave kan (gratis) besteld worden via www.kbs-frb.be

WETTELIJK DEPOT

D/2893/2018/36

BESTELNUMMER

3612

November 2018

Met de steun van de Nationale Loterij

GRAAG CITEREN ALS

Holemans, D., Van de Velde K., De Moor, T. & Kint, C. (2018). Wanneer burgers samen het heft in handen nemen: burgercollectieven opgericht in 2015 en 2016 van naderbij bekeken. Een studie met steun van de Koning Boudewijnstichting en uitgevoerd door Oikos Denktank in samenwerking met prof. T. De Moor (Universiteit Utrecht). Brussel, november 2018.

INHOUD

Samenvatting.	7
Voorwoord.	9
Hoofdstuk 1. Situering en opzet van het onderzoek: burgers samen in actie ..	11
1. Nieuwe actoren in de civiele samenleving	13
2. Opzet van onderzoek en definitie burgercollectief	16
2.1. Opzet	16
2.2. Definitie burgercollectief	17
3. Transitie	23
3.1. Multi-levelperspectief	23
3.2. Transitiedynamiek	25
3.3. Transitie aansturen	27
Hoofdstuk 2. Enquête: analyse van de resultaten	31
1. Domeinen en juridische vorm	33
1.1. Domeinen	33
1.2. Juridische vorm	37
2. Kwantitatieve evolutie	39
3. Socio-demografische karakteristieken	41
4. Oprichting en rol van burgers	51
5. Betrokkenheid en participatie	57
6. Relatie met andere maatschappelijke actoren	60
7. Conclusies uit de enquête	67
Hoofdstuk 3. Burgercollectieven nader bekeken: de domeinen energie en landbouw & voedsel	69
1. Energie: de rol van energiecoöperaties in België	71
1.1. Wat zijn REScoops?	72
1.2. De rol van REScoops	72
1.3. Stand van zaken	76
1.4. De rol van REScoops in de transitie naar een duurzaam energiesysteem	81
1.5. Besluit	87
2. Voeding en landbouw: de band tussen burger en producent hersteld	87
2.1. Theorie en transitie	89
2.2. Lokale voedselinitiatieven	89
2.3. Voedselstrategieën op stedelijke schaal	96
2.4. Het alternatieve voedselveld	97
2.5. Uitdagingen	98
2.6. Aanbevelingen	99
Hoofdstuk 4. Conclusies en toekomstverkenning	101
Bijlage 1. Lijst van uitgevoerde interviews	107
Literatuur	108

SAMENVATTING

Met steun van de Koning Boudewijnstichting voerde Oikos Denktank, in samenwerking met prof. Tine De Moor (Universiteit Utrecht), een onderzoek uit naar nieuwe burgercollectieven opgericht in België in 2015-2016. Aanleiding was een eerder onderzoek dat aangaf dat er in Vlaanderen heel wat nieuwe collectieven waren opgericht in 2000-2014. Het huidige onderzoek wilde op een meer grondige wijze nagaan of dit geldt voor heel België, wat de kenmerken zijn van nieuwe burgercollectieven en inzoomen op de domeinen van energie en voedsel & landbouw. Het onderzoek vertrok vanuit de hypothese dat deze collectieven een nieuwe groep actoren vormen in de civiele samenleving, die willen bijdragen tot een duurzame maatschappij. Tegelijk blijft dit onderzoek een momentopname: enkel longitudinaal onderzoek kan uitwijzen hoe burgercollectieven zullen evolueren.

De onderzoeksresultaten tonen dat er inderdaad sprake is van een groot aantal nieuwe burgercollectieven (commons). Als we de resultaten – 249 nieuwe burgercollectieven in kaart gebracht – samennemen met eerder onderzoek kunnen we spreken van een exponentiële groei van nieuwe burgercollectieven. Uit de enquête (responsgraad 43%) volgt een helder beeld van de respondenten en trekkers van deze initiatieven. We spreken van een evenwichtige aanwezigheid van mannen en vrouwen, doorgaans in de leeftijdscategorie tussen 25 en 45, in grote mate hooggeschoold, die hun engagement combineren met een halftijdse of voltijdse job en zich situeren in de lage en middeninkomens.

De nieuwe initiatieven ontwikkelen zich in diverse domeinen met als uitschieter ‘milieu en duurzaamheid’. Qua interne organisatie is er veel aandacht voor participatie van leden bij de invulling, uitvoering en toekomst van het collectief. Ten aanzien van de overheid vinden collectieven autonomie cruciaal, in combinatie evenwel met een goede relatie. Er is ook een positieve houding naar bedrijven: eerder dan concurrerend, zien burgercollectieven hun activiteiten als overlappend, aanvullend of vernieuwend. De commons initiatieven in de drie gewesten verschillen niet fundamenteel van elkaar. Terwijl er gewestelijke variaties – bijvoorbeeld in de financiële onafhankelijkheid – zijn, blijken commonsers en hun collectieven toch vrij gelijklopend te zijn wat hun organisatie betreft in heel België.

Aanvullend op deze enquête werd ingezoomd op de domeinen van energie en voedsel & landbouw, met als kader het wetenschappelijk transitie-onderzoek. Zowel voor het domein energie als voor landbouw & voedsel blijkt dat burgers in België talrijke innovatieve praktijken hebben ontwikkeld. Is hun productiecapaciteit globaal genomen nog zeer beperkt, dan vervullen ze diverse andere rollen in de duurzaamheidstransitie van deze domeinen.

De empirische gegevens bevestigen dat er een nieuwe golf aan burgercollectieven aanwezig en groeiende is, die een nieuw specifiek veld aan actoren binnen de civiele samenleving vormt. Deze beweging van ‘burgers samen in actie’ betekent een actuele innovatie in het brede verenigingsleven. Ze geeft aan dat mensen terug hun toekomst in handen willen nemen, waarbij ze betrokkenheid bij het beheer en de productie van

goederen en diensten combineren met nieuwe vormen van vereniging en ontmoeting. Het zou tot een grote synergie kunnen leiden, indien grotere verenigingen nagaan hoe ze deze nieuwe burgercollectieven kunnen versterken. En een actieve overheid kan de juiste voorwaarden en omstandigheden scheppen om collectieven te ondersteunen. Zo kan er gestreefd worden naar 'institutionele diversiteit', waarbij overheid, bedrijfsleven en burgers op complementaire wijze vorm geven aan een samenleving die een adequaat antwoord weet te formuleren op de hedendaagse uitdagingen.

VOORWOORD

Op allerlei domeinen, van wonen (co-housingprojecten) over sociale cohesie (gemeenschappelijke moestuinen) tot energie (energiecoöperaties), voedsel (zelfplukboerderijen) en circulaire economie (spullen delen en ruilen) ontluiken nieuwe burgercollectieven. Zowel in de private als de publieke dienstverlening nemen burgers steeds vaker het initiatief om gezamenlijk infrastructuur en hulpbronnen te beheren als een gemeengoed en dit vaak in samenspraak met de overheid en de markt. Dergelijke initiatieven gaan menigmaal gepaard met de wens van burgers om te streven naar een duurzaam samenlevingsmodel op economisch, ecologisch en menselijk vlak.

Het aantal burgercollectieven kent sinds 2009 een sterke groei. Deze evolutie houdt verband met de veranderende verhoudingen tussen de traditionele maatschappelijke spelers, namelijk overheid, markt, middenveld en gemeenschap. De scheidingslijnen tussen deze spelers zijn minder scherp dan voorheen: nieuwe spelers betreden het veld en hybride modellen doen hun intrede. Sociale ondernemers combineren bijvoorbeeld een sociale missie met commerciële inkomsten en steeds meer burgers transformeren van passieve consumenten naar actieve burgers die mee hun gemeenschap vormgeven. De klassieke contouren van het middenveld lijken aldus te verschuiven.

‘Het Observatorium van het Verenigingsleven en Stichtingen’ van de Koning Boudewijnstichting werd opgericht in 2012 en heeft als doel de contouren en de uitdagingen van het verenigingsleven in België beter te leren kennen via onder meer het verzamelen van gegevens. Dit rapport, samengesteld door Oikos Denktank met steun van de Koning Boudewijnstichting, kadert binnen dit Observatorium. Het tracht beter zicht te krijgen op de vorm, eigenschappen en het aandeel van deze burgercollectieven in de huidige samenleving. Vanuit een transitiedenkader gaat het na welke plaats zij innemen naast andere maatschappelijke actoren.

Burgercollectieven worden in dit rapport omschreven als organisaties waar burgers gedurende een langere tijdsperiode zelf het initiatief nemen om bepaalde gemeenschappelijke uitdagingen het hoofd te bieden. Eigen aan een burgercollectief is dat burgers zelf op een collectieve manier de regels bepalen m.b.t. toegang tot de groep en het gebruik en beheer van hulpbronnen, goederen en diensten. Een buurtbarbecue of een tijdelijke actiegroep vallen met andere woorden niet onder deze definitie. Voor dit rapport hebben we ons ook beperkt tot collectieven met in de eerste plaats een economische doelstelling, al kan “economisch” ook vrij breed ingevuld worden. Organisaties die een prioritair culturele of sportieve doelstelling hebben, en dit eveneens nastreven door collectieve actie (bv. een sportvereniging) hebben we in dit rapport niet meegenomen.

Dit rapport brengt **burgercollectieven opgericht in België in 2015 en 2016** in kaart en presenteert de resultaten van een uitgebreide deskstudie, enquête, en interviews. Na de introductie van het transitiedenkader, bespreekt het de eigenschappen van burgercollectieven en hun trekkers en bekijkt het burgercollectieven in twee domeinen, nl. energie en voedsel, meer in detail.

De Koning Boudewijnstichting en Oikos Denktank hechten eraan in het bijzonder alle organisaties, burgercollectieven en onderzoekers die in mindere of meerdere mate hebben bijgedragen tot de gegevensverzameling voor dit onderzoek te bedanken.

November , 2018

Hoofdstuk 1. **Situering en opzet
van het onderzoek:
burgers samen in actie**

1. NIEUWE ACTOREN IN DE CIVIELE SAMENLEVING

We leven in een samenleving in volle transitie. Verschillende diepgaande veranderingen grijpen hierbij op elkaar in: de digitalisering van zowel het dagelijkse leven als de economie, voortschrijdende individualisering, migratie en de evolutie naar een superdiverse samenleving, tastbare klimaatverandering en toenemende schaarste aan grondstoffen en hulpbronnen. Een adequaat antwoord op deze radicale evoluties vergt een diepgaande ombouw van onze maatschappelijke structuren.

Deze dynamische maatschappij biedt ook nieuwe mogelijkheden aan mensen om zich te verenigen. Zo stelt de digitalisering burgers veel meer dan vroeger in staat om zichzelf te organiseren, los van het bestaande middenveld dat vaak op bestaande, soms nog verzuilde, netwerken terugvalt voor onderlinge communicatie. Ook de individualisering in combinatie met ontzuiling maakt dat in het bijzonder jongere burgers minder hun gading vinden bij klassieke middenveldorganisaties zonder dat dit betekent dat ze geen actieve rol meer zouden opnemen in de samenleving.¹

Om antwoorden te formuleren en te realiseren op de diepgaande veranderingen, komen doorgaans de overheid en het bedrijfsleven als belangrijkste actoren in beeld: respectievelijk ambitieuze beleidsplannen en sturend beleid, en daarnaast technologische innovatie en maatschappelijk verantwoord ondernemen staan daarbij centraal. Onderbelicht in dit perspectief is de rol die burgercollectieven willen en kunnen spelen. Nochtans is er de laatste tien tot vijftien jaar sprake van een opvallende toename van het aantal nieuwe burgercollectieven in binnen- en buitenland.² Op allerlei domeinen, van voedsel (bv. zelfplukboerderijen) over wonen (bv. co-housingprojecten) tot energie (bv. hernieuwbare energiecoöperaties), infrastructuur (bv. glasvezelcoöperaties) en groenbeheer (bv. buurtparken), ontpoppen zich nieuwe burgercollectieven. Zowel in de publieke als private dienstverlening verkiezen burgers in toenemende mate andere vormen van productie en consumptie, vaak hun eigen wensen en mogelijkheden ondergeschikt makend aan dat van een collectief van gelijkgestemden. Een groeiende groep mensen neemt niet langer vrede met haar positie louter als consument of passieve burger. Mensen nemen hun toekomst in handen, worden actief als producent, maker, ontwerper, sociale ondernemer, enz.

Deze nieuwe golf aan burgercollectieven lijkt verbonden met de inschatting door burgers dat de wijze waarop de markt en de overheid voorzien in de goederen en diensten op een wijze gebeurt die niet altijd past bij hun eigen visie op een duurzame samenleving. Niet toevallig valt de start van de nieuwe golf aan burgerinitiatieven samen met de intrede van een terugtrekkende overheid en de privatisering van publieke diensten waarbij de marktspelers de belofte van betere, goedkopere en toegankelijker dienstverlening niet altijd kunnen waarmaken. Gaandeweg nemen deze burgercollectieven hun plaats in onze samenleving in om goederen, diensten of activiteiten te ontwikkelen, aan te bieden of te beheren. Door dit als collectief te doen, kunnen ze van een aantal schaalvoordelen genieten, maar door het algemene, beperkte, lokale speelveld kunnen ze korter op de bal spelen en sneller problemen aanpakken.

1 Hustinx L., 2001.

2 De Moor T., 2013. Bollier & Helfrich, 2015, Noy F. & Holemans D., 2016.

Oikos Denktank besteedt veel aandacht aan deze golf nieuwe burgercollectieven, omwille van het potentieel van deze collectieven om een betekenisvolle rol te spelen in de transitie naar een duurzame samenleving. Reeds in 2016 voerde het, in samenwerking met Professor Tine De Moor van de Onderzoeksgroep *Institutes voor Collectieve Actie* aan de Universiteit Utrecht, onderzoek naar de evolutie van burgercollectieven in Vlaanderen voor de periode 2000 tot 2014. Dit onderzoek toonde een sterke stijging van het aantal “commons” (i.e. burgercollectieven) in Vlaanderen, waarbij er in 2014 tien keer meer werden opgericht dan tien jaar ervoor. Tevens bleek dat deze initiatieven zich situeerden in de meest diverse maatschappelijke domeinen, zoals energie, wonen, landbouw en geld (gemeenschapsmunten).³

Dit onderzoek brengt op kwantitatieve wijze aan het licht wat al eerder op kwalitatieve wijze in beeld was gekomen in publicaties zoals *Het klein Verzet*⁴: naast het klassieke middenveld is er sprake van een nieuwe ontwikkeling in de civiele samenleving, waar burgers zelf de productie en/of het beheer van diensten en goederen in handen nemen. Hierbij kunnen er verschillende motieven spelen. Dit kan ten eerste een reële nood op korte termijn zijn zoals in sommige streken in Nederland in het domein van de zorg: als de overheid zich terugtrekt en marktspelers geen brood zien in het aanbieden van bijvoorbeeld ouderenzorg in een dorp, zijn er enkel nog de inwoners die het initiatief kunnen nemen of de dienstverlening verdwijnt effectief. In andere gevallen speelt de nood op langere termijn: burgers zien de noodzaak van een energiesysteem dat draait op hernieuwbare energie, of van een voedselsysteem zonder pesticiden, en zien opportuniteiten – bv. de toenemende technologische mogelijkheden om zelf energie op te wekken – om hier zelf initiatief te nemen.

Voor deze twee specifieke maatschappelijke deelsystemen – energie en landbouw & voedsel – bekijken we verder in dit rapport wat de bijdrage kan zijn van burgercollectieven om een transitie naar een duurzame samenleving mogelijk te maken. Het verduurzamen van deze systemen en het hiermee verbonden afscheid nemen van fossiele brandstoffen tegen uiterlijk 2050 zijn ontegensprekelijk grote uitdagingen. Voor energie betekent dit het vervangen van alle energiecentrales die draaien op fossiele brandstoffen door hernieuwbare energie-installaties: een gigantische operatie. Op vlak van landbouw is de opgave eveneens niet min: of het nu tractoren zijn, kunstmeststoffen of voedselkilometers, ze draaien allemaal op en rond het gebruik van fossiele brandstoffen.

Hierbij moet benadrukt worden dat duurzaamheid meer omvat dan milieu- of klimaatbeleid.⁵ Het streven naar een duurzame samenleving kreeg een wereldwijde invulling in 1992 tijdens de Conferentie van de Verenigde Naties over Milieu en Ontwikkeling in Rio de Janeiro. Op vlak van klimaatbeleid concretiseerde zich dit vijf jaar later in het Kyoto Protocol en in 2015 legde het Klimaatakkoord van Parijs de lat nog hoger: bedoeling is nu wereldwijd beneden de mondiale opwarming van 2 graden Celsius te blijven. Ondertussen geven ook andere rapporten aan dat we alle systemen uit onze samenleving – mobiliteit, energie, wonen, ... – structureel moeten wijzigen willen we de

3 De resultaten van het onderzoek zijn als artikel gepubliceerd in het tijdschrift Oikos Nr. 78/2016 (Noy F. & Holemans D., 2016.) en haalde ook de voorpagina van De Standaard.

4 Hens T., 2015.

5 Loorbach et al., 2017.

grenzen van de planeet respecteren en tot een meer sociaal rechtvaardige samenleving komen. Zo geeft een internationale groep topwetenschappers in 2009 in hun *Planetary Boundaries Report* aan dat de mensheid de ‘ecologische veiligheidszones’ heeft overschreden.⁶ In haar boek *De Donut Economie* plaatst Kate Raworth⁷ deze ecologische grenzen op de buitenste ring van een donut, grenzen die we niet mogen overschrijven wil de aarde een leefbare plek blijven. De binnenste ring staat voor de sociale fundamenteën waar we niet onder mogen gaan, anders komen de grondrechten van groepen in het gedrang. De toekomst zit binnen die twee ringen, de *veilige en rechtvaardige ruimte* om onze mensheid verder te ontwikkelen.

Burgercollectieven zijn echter niet per definitie de beste aanpak of oplossing voor maatschappelijke uitdagingen. Zoals Elinor Ostrom - die de Nobelprijs Economie kreeg in 2009 voor haar jarenlange studie van de commons - het helder verwoordt: “We hebben vastgesteld dat overheids-, markt- en gemeenschapsmechanismen allemaal werken in een aantal settings. Mensen willen me laten bepleiten dat bestuursvormen vanuit de gemeenschap altijd de beste zijn: ik zal niet in die val trappen” (eigen vertaling).⁸ Een meer vruchtbare benadering is die van *institutionele diversiteit*: om de grote uitdagingen waar we voor staan te kunnen aanpakken, beschikken we idealiter over performante overheden, bedrijven én burgercollectieven. Dat verhoogt in grote mate de veerkracht van onze samenleving. Het gaat er dus om te denken in termen van complementariteit tussen deze drie wijzen van organisatie in de samenleving, het gaat om het streven naar institutionele diversiteit, waarbij de meest effectieve vormen van organisatie en beheer ingezet worden om zo het grootst mogelijke maatschappelijke - en dus niet individuele - voordeel op te leveren. Met dit perspectief in het achterhoofd, bespreken we in wat volgt de concrete opzet van het onderzoek. We ronden het hoofdstuk vervolgens af met het introduceren van transitiedenken als kader om in het derde hoofdstuk de rol en evolutie van burgercollectieven in de domeinen energie en voedsel te bespreken.

⁶ Een update die in 2015 verscheen in Science maakt duidelijk dat we als gevolg van menselijke activiteiten vier planetaire grenzen hebben overschreden: de biochemische cyclus (fosfaat en stikstof), wijziging in landgebruik (bijvoorbeeld ontbossing), klimaatverandering en verlies aan integriteit van de biosfeer (biodiversiteitsverlies). Zie: <http://www.stockholmresilience.org/policy-practice/impact-stories/impact-stories/2018-05-25-the-planetary-boundaries-framework.html>

⁷ Raworth K., 2017.

⁸ Ostrom E., 2012.

2. OPZET VAN ONDERZOEK EN DEFINITIE BURGERCOLLECTIEF

2.1. Opzet

Zoals hoger vermeld, werd in 2016 een eerste onderzoek uitgevoerd naar nieuwe burgercollectieven in Vlaanderen. Dit onderzoek gaf duidelijk een betekenisvolle stijging aan van het aantal nieuwe burgerinitiatieven dat jaarlijks wordt opgericht. Gelet op de maatschappelijke relevantie van deze ontwikkeling, steunde de Koning Boudewijnstichting een vervolgonderzoek waarvan dit rapport de resultaten weergeeft. Het nieuwe onderzoek richt zich op heel België.

Het onderzoek bestaat concreet uit volgende drie onderdelen:

1. een **inventaris** van de nieuwe burgercollectieven opgericht in de periode 2015-2016 in België;
2. een **enquête** die inzicht geeft in welke sectoren sterk vertegenwoordigd zijn, de interne werking van burgercollectieven, hun verhouding met de overheid en het bedrijfsleven, alsook informatie over het profiel van de trekkers/oprichters van burgercollectieven en in de mate van het mogelijke van hun leden (o.m. leeftijd, socio-demografische achtergrond, opleidingsniveau);
3. inzicht in de **evolutie en uitdagingen** van twee domeinen (hernieuwbare energie en voedselproductie) aan de hand van verder literatuuronderzoek en een beperkt aantal diepte-interviews.

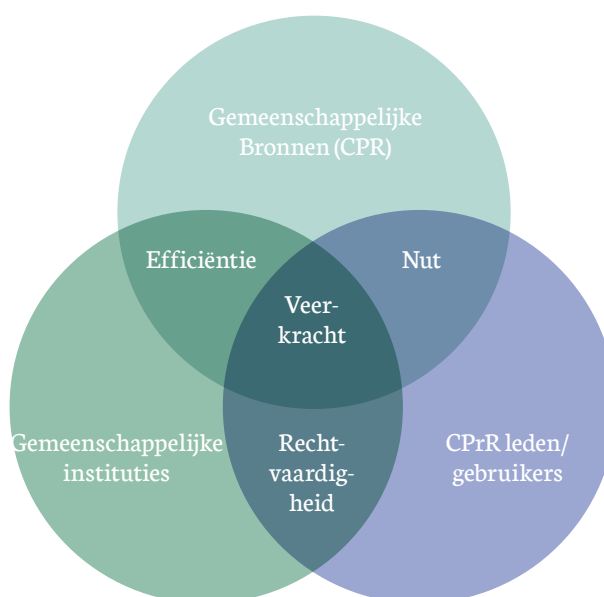
Voor de opmaak van de inventaris zijn volgende methodes gehanteerd:

- desk research (media, websites, rapporten, wetenschappelijke tijdschriften, ...),
- informatie opvragen bij relevante netwerk- en sector organisaties (bv. REScoop: federatie van burgercoöperaties voor hernieuwbare energie),
- interviews met bevoorrechte getuigen (zie in bijlage overzicht),

in combinatie met het zogenaamde *sneeuwbal* effect: elk contact en rapport brengt nieuwe gegevens en contacten aan. Om ook deze nieuwe gegevens te kunnen benutten werd in het onderzoeksproces ook voldoende tijd ingeruimd (van september 2017 tot februari 2018). Dit heeft toegelaten een voldoende hoge mate van redundantie te realiseren (ontvangen van informatie die al eerder bekomen werd) wat aangaf dat er een voldoende graad van volledigheid gerealiseerd is. Het onderzoek dat voorligt blijft evenwel vooral exploratief en is zeker niet exhaustief wat het inventariseren van de initiatieven betreft. Bij het onderzoek naar zeer dynamische ontwikkelingen waarbij bovendien pas vele initiatieven na enige tijd een al dan niet officiële vorm aannemen, is dit sowieso een onvermijdelijk gegeven. In die zin is de kwalitatieve analyse en de contextualisering van de gegevens in dit onderzoek minstens even belangrijk als de eigenlijke meer kwantitatieve inventarisatie. Hoewel er veel onderzoek gevoerd wordt naar commons in binnen- en buitenland, inclusief heel wat zgn. mapping-initiatieven, is er relatief weinig kwantitatief onderzoek naar de evolutie doorheen de tijd. In die zin vult het in dit rapport beschreven onderzoek, althans voor België, een belangrijke lacune.

2.2. Definitie burgercollectief

De opmaak van een inventaris aan burgercollectieven vereist een heldere afbakening van het concept burgercollectief of commons. Het concept van commons/burgercollectief is meer omlijnd dan het algemene begrip van ‘burgerinitiatief’. In de meeste definities van commons komt telkens één van volgende drie elementen terug, al dan niet in combinatie met een ander aspect van commons. In deze ‘grammatica van de commons’ is er vaak sprake van *hulpbronnen*, maar ook van een *gemeenschap* die deze beheert (*leden/gebruikers*) en ook zelfbepaalde regels opstelt (*governance structuur/instituties*).⁹ Het is de combinatie van deze drie “dimensies” (zijnde hulpbronnen, de groep van gebruikers en de institutie) die het concept van commons apart maakt, maar tegelijkertijd ook moeilijk te analyseren.

Figuur 1: De drie dimensies van commons als governance model (De Moor 2015)

Met deze context in het achterhoofd, en verder bouwend op het onderzoek verricht in 2016, hanteerde het onderzoeksteam een licht gewijzigde versie van een bestaande definitie welke ook gebruikt wordt bij onderzoek naar commons in Nederland (gebaseerd op onder andere De Moor, 2015): commons kunnen omschreven worden als “instituties voor collectieve actie, of institutionele arrangementen, opgericht door groepen van mensen om bepaalde gemeenschappelijke uitdagingen het hoofd te bieden over een uitgebreide tijdsperiode, door het invoeren van specifieke regels aangaande de toegang tot de groep (lidmaatschap), het gebruik van de hulpbronnen, goederen en diensten die de groep bezit of waarvoor het collectief zorg draagt, en het beheer van deze goederen en diensten”.¹⁰ In deze definitie zitten de drie dimensies vervat waar het bij commons rond draait – de hulpbronnen, de groep van leden, en het institutionele kader –, alsook het langetermijnperspectief waarnaar eerder in dit rapport verwezen werd.

⁹ De Moor T., 2015.

¹⁰ We voegden de onderlijnde woorden toe “... het gebruik van de hulpbronnen, goederen en diensten die de groep bezit of waarvoor het collectief zorg draagt ...” in de definitie zodat het ook gemeengoed omvat in het bezit van de overheid (bv. oude abdij of groene zone) dat echter beheerd wordt door een collectief; zie <http://www.collective-action.info/introduction>.

Om deze definitie te operationaliseren is er nood aan richtlijnen – niet zo sterk als formele criteria – die toelaten om af te wegen of een geïdentificeerd initiatief al dan niet opgenomen wordt in de inventaris van burgercollectieven. Deze richtlijnen zijn, verder bouwend op de methodologie ontwikkeld voor het onderzoek uit 2016¹¹, geformuleerd door het onderzoeksteam als de volgende set van vier vragen:

1. *Is het collectief structureel opgezet en probeert het op de lange termijn resultaat te realiseren?* Eenmalige projecten die slechts een korte periode actief zijn, beschouwen we niet als commons en worden niet in de inventaris opgenomen (zie ook verder de discussie rond de verschillende vormen van collectieve actie). We zoeken samenwerkingsverbanden die concreet en langdurig in lokale noden willen voorzien. Hiertoe wordt onder andere bekeken of het initiatief een juridische vorm heeft en wat het zich tot doel stelt.
2. *In welke mate is het collectief gestart vanuit de burger in plaats van door de overheid of markt?* Een buurthuis beschouwen wij bijvoorbeeld niet als een burgercollectief indien de lokale overheid – wat veelal het geval is – de enige initiatiefnemer is. Ook initiatieven gestart door een marktspeler waar burgers enkel een aandeel kopen en financieel voordeel genieten, vallen niet onder de omschrijving van burgercollectieven zoals in deze studie gehanteerd. Hierbij blijft het evenwel soms dansen op een slappe koord omdat men strictu sensu ook samenwerkingsverbanden tussen burgers in een coöperatieve vorm met winstoogmerk ook als een marktspeler zou kunnen beschouwen. Bovendien kunnen bijvoorbeeld niet alle energiecoöperaties terugvallen op een heel actieve achterban.
3. *Hebben burgers een zeg in de vorm, organisatie en toekomst van het collectief?* Dit betekent niet dat de overheid of marktspelers de initiatieven niet mogen steunen, wel is de vraag in hoeverre het initiatief gestuurd wordt door burgers zelf en/of het maatschappelijk middenveld.
4. *Zijn burgers zelf actief in de productie/uitvoering van het goed, de dienst of de activiteit waar de organisatie zich mee bezighoudt of wordt dit door een andere speler gedaan?* Denk aan Community Supported Agriculture-boerderijen (CSA). Hier is de boer (marktspeler) vaak initiatiefnemer, maar leden zijn niet alleen afnemer. Zij komen vaak zelf oogsten en vergaderen mee over de inrichting van de CSA. Er is sprake van ‘reciprociteit’ of wederkerigheid. Echter, ook hier moet vermeld worden dat dit ook weer niet geldt voor alle CSA-boerderijen: sommige plukboerderijen vragen zeer weinig engagement van de aangesloten klanten, al kan men evengoed stellen dat de financiële bijdrage van de aangesloten leden en hun voornemen om bij de boer te oogsten in plaats van een bezoek te brengen aan de supermarkt evengoed zwaar doorweegt als effectief engagement.

De bovenstaande richtlijnen zijn geen harde eisen, maar laten wel toe een consistente afweging te maken in het licht van de inventaris, over het grote aantal burgerinitiatieven en burgercomités die elk op hun manier – klein of groot, eenmalig of structureel, open of gesloten,... – gestructureerd zijn. De hierboven gemaakte nuances geven echter ook meteen aan dat een inventarisatie op basis van de term “coöperatie” of

11 Noy F. & Holemans D., 2016.

een andere term die de rol van een collectief van burgers suggereert an sich geen garantie zou bieden op een goed beeld van de huidige nieuwe maatschappelijke tendensen. Meer diepte-onderzoek was nodig. Door het maken van vergelijkingen met het onderzoek verricht in 2016, was het evenwel mogelijk een langere aaneensluitende tijdsreeks op te stellen en de algemene trends te ontwaren, zij het dan wel beperkt tot Vlaanderen.

De afbakening op basis van de vier richtlijnen heeft ook als resultaat dat een aantal initiatieven niet opgenomen is in de inventaris. **Facebook communities** bijvoorbeeld hebben geen vaste structuur en worden vaak door enkele individuen beheerd (ze kunnen trouwens ook eenzijdig door Facebook verwijderd worden). Ook **actiegroepen** werden niet meegerekend: zij produceren geen concrete goederen of diensten, en zijn vooral gericht op specifieke, vaak kortetermijn, doelstellingen. We baseren ons hier op het in de literatuur gemaakte onderscheid tussen ‘institutions for collective action’ en zogenaamde ‘contentious collective action’, gericht op directe actie met als doel om bepaalde acute, zij het soms wel aanslepende, problemen op te lossen door acties in de aard van polemiek of verzet.¹² De acties die onder “contentious collective action” vallen zijn demonstraties, opstanden, en andere specifieke acties die in de eerste plaats gericht zijn aan een andere partij dan de betrokken burgers zelf. En dat terwijl burgercollectieven vooral naar binnen gekeerd zijn, en meer gericht zijn op interne werking. Ook is er een belangrijk verschil tussen beide vormen van *collective action* op het vlak van optimale schaalgrootte om de doelen te bereiken. Bij burgercollectieven is het vaak niet de ambitie van de groep om sterk of blijvend te groeien in deelnemersaantal, mede omdat herkenbaarheid van de leden belangrijk is om het wederkerighedsprincipe optimaal te laten functioneren binnen de groep. Wanneer leden elkaar niet voldoende kennen wegens een te groot aantal leden, dan wordt het moeilijk om wederkerig gedrag te stimuleren en ook te controleren. In het geval van *contentious collective action* spelen er heel andere doelen, vaak gericht op het ongedaan maken van beleidsmaatregelen, en is het net een voordeel om een zo groot mogelijke groep gecommitteerden bij elkaar te krijgen, en is anonimiteit van de aangesloten leden ook geen probleem. Hoe groter de groep die zich achter het initiatief schaart, hoe meer gewicht dit geeft aan de gestelde eisen. Dit verschil tussen geïnstitutionaliseerde *collective action* en *contentious collective action* is een belangrijk onderscheid dat we in onze inventarisatie hebben meegenomen, maar mag niet gezien worden als een waardeoordeel over het belang van organisaties zoals bijvoorbeeld Ringland (een burgerinitiatief dat ijvert voor de mobiliteit en leefbaarheid in en om Antwerpen), die een belangrijke maatschappelijke rol vervullen. Bovendien is ook hier de lijn tussen beide types soms dun, met name wanneer uit een organisatie die oorspronkelijk als protestbeweging werd opgezet, nieuwe geïnstitutionaliseerde vormen van collectieve actie groeien, of wanneer vormen van burgercollectieven ook deelnemen aan protestbewegingen. Het een sluit het ander niet noodzakelijk uit, en is ook in de historische context vaak verweven geweest.¹³

Voor het doel van dit rapport is het zaak voor ogen te houden dat elke inventaris een methodologische definitie en dus begrenzing behoeft, wat betekent dat sommige zaken er buiten vallen. Dit betreft ook initiatieven in de recreatieve sfeer – denk aan hobbyclubs of sportverenigingen – die niet zijn opgenomen, gezien onze oriëntatie op

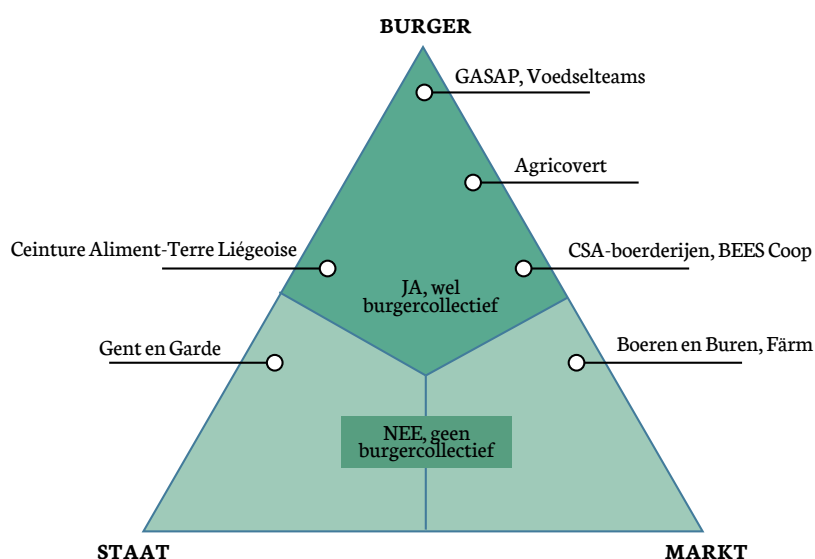
¹² De Moor T., 2008.

¹³ De Moor T., 2008 en 2015.

thema's in relatie tot duurzaamheid – in zowel ecologische, economische als sociale zin.. Hiermee bedoelen we dat – zoals eerder aangegeven – duurzaamheid meer betreft dan alleen de ecologische kant van de zaak, en dat vele initiatieven die initieel vooral duurzaamheid als bezorgdheid naar voor schoven, daarnaast of mettertijd ook sterke effecten op bijvoorbeeld sociale cohesie onder hun leden of in de lokale gemeenschap kunnen hebben. Vaak is dit het gevolg van het opzetten van een burgercollectief onder burgers die voorheen weinig tot geen sociale verbanden met elkaar hadden maar precies door de onderlinge samenwerking meer sociale contacten en netwerken uitbouwen in de lokale gemeenschap.

Daarnaast willen we hier ook benadrukken dat we geen waarde-oordeel over de ene dan wel de andere vorm van burgerinitiatief uitspreken: alle kunnen een waardevolle bijdrage leveren aan de transitie naar een open, duurzame samenleving. Om de huidige tendensen te analyseren is het evenwel van belang om zo scherp mogelijk te focussen op specifieke ontwikkelingen, zoals de groei van het aantal burgercollectieven. Onze afbakening is enkel het gevolg van de methodologische keuzes verbonden met dit onderzoek. Hiermee is ook duidelijk dat een inventaris van commons een beperktere verzameling oplevert dan een inventaris van alle burgerinitiatieven. In die zin heeft deze studie noch het doel, noch de pretentie alle nieuwe evoluties in de civiele samenleving te capteren.

Voor verdere twijfelgevallen beroepen we ons vervolgens op de driehoek voor organisatievormen (zie figuur 2). **La Ruche Qui Dit Oui** of **Boeren en Buren** bijvoorbeeld worden niet als burgercollectief opgenomen in de inventaris wegens hun beperkte mate van reciprociteit, inspraak en transparantie (het digitaal platform van Boeren en Buren is bv. in handen van een Frans bedrijf), wat hen eerder tot een marktspeler maakt zoals AirBnB of Uber die economische uitwisseling vergemakkelijkt, dan een burgercollectief.

Figuur 2: Driehoek met drie organisatievormen (naar Holemans 2016)

Initiatieven als **repair cafés** en **gemeenschapstuinen** zijn over het algemeen iets moeilijker te categoriseren. We telden bijvoorbeeld 142 repair cafés en deden om een zicht te krijgen op deze initiatieven (ze allemaal onderzoeken zou het bestek van het onderzoek overstijgen) een steekproef bij 30 ervan. Daaruit bleken er 27 (90%) geen vaste structuur te hebben maar onderdeel te zijn van een grotere (koepel)organisatie. De overige drie waren al opgericht vóór 2015 en vielen daardoor buiten het bestek van ons onderzoek. Op basis van deze resultaten – geen enkel van de dertig voldeed aan de voorwaarden – is in het kader van dit project geen verder onderzoek verricht.

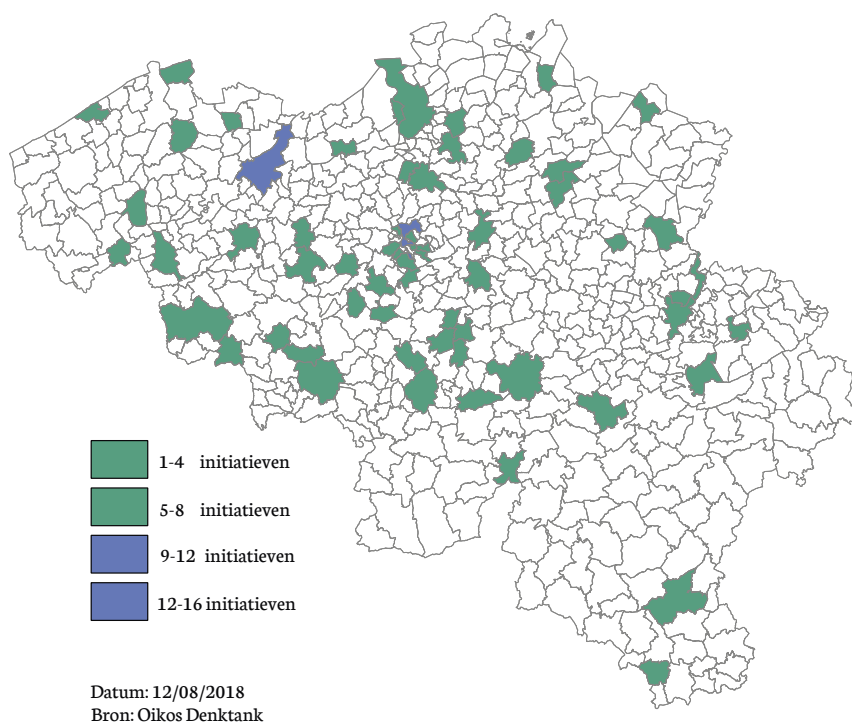
Wat gemeenschapstuinen betreft, telden we er in totaal 951 over heel België¹⁴ maar konden we van velen geen verdere gegevens bemachtigen. Bij een steekproef van 40 moestuinen over heel België waarvan we over de gegevens beschikten, telden we de helft als burgercollectief, de andere helft maakte deel uit van een koepelorganisatie of werd beheerd door de lokale overheid. Vijf ervan werden opgericht in 2015 of 2016, en mee opgenomen in de inventaris. De steekproef werd gehanteerd als methode om een beter beeld te krijgen van de vrij aanzienlijke groep aan initiatieven onder de noemer “gemeenschapstuinen” waarvan het niet duidelijk was of deze allen volgens een gelijkaardige institutionele vorm functioneerden. Om tijds Technische redenen werd geen onderzoek gedaan naar de overige gemeenschapstuinen. Dit betekent dat de inventaris waarschijnlijk een onderschatting is van het aantal gemeenschapstuinen die voldoen aan de criteria van instituties voor collectieve actie.

Een gelijkaardige benadering werd gehanteerd voor het beoordelen van de samenaankoopinitiatieven. We detecteerden in Wallonië 283 **Groupes d'Achats Commun** (GAC, groepsaankopen van lokale groenten en fruit) en 115 **Systèmes d'Echange Local** (SEL, de Franstalige variant van LETS – Local Exchange Trading System). Deze behoorden aan de hand van bovenstaande richtlijnen wel tot onze definitie van burgercollectief, maar waren moeilijk bereikbaar voor verdere informatie. Uit een steekproef bij 10 SEL bleek dat die alle waren opgericht vóór 2015. Van 8 GACs waarvan we het startjaar konden opsporen, was er slechts eentje opgericht in 2015. CSA-boerderijen zijn afhankelijk van hun eigenlijke werking soms een burgercollectief – dan vaak in de vorm van een coöperatie – en in sommige gevallen eerder een privéinitiatief waar een groep burgers als klant nauw bij betrokken is. Deze vorm van landbouw toont aan dat er ook binnen één vorm van alternatieve productie/consumptie vaak grote variatie zit in de mate waarin burgers als collectief optreden. De CSA kreeg om deze redenen een wat andere plek in de bovenstaande driehoek. Dit neemt uiteraard niet weg dat sommige voorbeelden van CSA's meer naar boven in de driehoek kunnen geplaatst worden wanneer hun werking daar aanleiding toe geeft.

Van alle collectieven die we initieel oplijstten, werden er uiteindelijk 249 weerhouden waarvan we bij een eerste inventarisatie met voldoende zekerheid konden zeggen dat ze voldeden aan de in dit onderzoeksproject gehanteerde definitie van een burgercollectief én werden opgericht in 2015 of 2016. Zoals uit vorige paragrafen mocht blijken, spreekt het voor zich dat deze lijst niet exhaustief is. We beschouwen dit onderzoek eerder als een betrouwbare veldverkenning die we graag verder willen onderbouwen in de toekomst. Niet alle burgercollectieven zijn nu eenmaal even bereikbaar of responsief. Van de 249 opgelijste collectieven beantwoordde iets meer dan de helft (127 om precies te zijn) onze enquête. Na analyse van de antwoorden werden er

14 Cijfers afkomstig van asbl RCR, Potagers Urbains en VELT.

daarvan nog 21 geschrapt omdat ze toch al veel langer bleken te bestaan, of niet voldeden aan de definitie van burgercollectief. De 106 resterende (waarvan 48 respondenten in Vlaanderen, 36 in Wallonië en 22 in Brussel) laten ons toe om de kenmerken van deze nieuwe golf aan burgercollectieven te bestuderen en op voorzichtige wijze conclusies te trekken over hun toekomstperspectief.

Figuur 3: Burgercollectieven Belgische gemeenten 2015-2016

Deze opmerking qua momentopname geldt zeker ook voor bovenstaand kaartje met de nieuw opgerichte initiatieven in 2015-2016. Hieruit kunnen geen conclusies getrokken worden over de evolutie in een bepaalde gemeente op lange termijn. In een gemeente die nu wit kleurt (geen nieuwe burgercollectieven opgemerkt in 2015-2016) zijn er mogelijks verschillende initiatieven genomen in de jaren ervoor. Hierbij willen we tot slot benadrukken dat ons onderzoek slechts een momentopname betreft van een dynamische ontwikkeling in een samenleving in verandering. Deze opname zet een aantal zaken helder in beeld maar heeft ook haar beperkingen. Zo kan enkel longitudinaal onderzoek – voor het hele Belgische grondgebied (de inventarisatie uit 2016 betrof enkel Vlaanderen) – uitwijzen hoe burgercollectieven evolueren doorheen de tijd, hoe ze bijvoorbeeld van een startend collectief eventueel kunnen uitkristalliseren tot een bepaald type organisatievorm. Het zou ook toelaten om na te gaan wat de gemiddelde levensduur is van nieuwe burgercollectieven, en hoe deze ook op het vlak van organisatie doorheen de tijd evolueren. Op dit moment is het voor de huidige golf aan collectieven nog niet mogelijk om de levensduur in te schatten, enerzijds omdat er nog geen longitudinale analyse gebeurd is (wegens gebrek aan dataverzameling), maar anderzijds ook om de eenvoudige reden dat vele collectieven pas opgestart zijn, nog in volle ontwikkeling zijn en voorlopig nog met volle moed stug verder gaan.

3. TRANSITIE

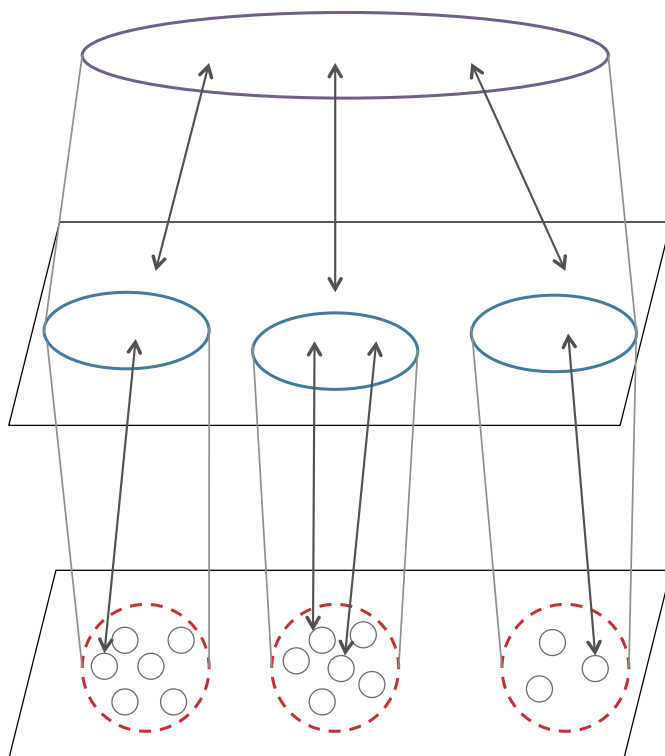
Zoals reeds in de inleiding gesteld, staat onze samenleving voor diepgaande veranderingen zoals de klimaatwijziging, maar ook toenemende ongelijkheid, migratie en digitalisering. Nieuwe uitdagingen worden elk jaar groter en oude oplossingen werken niet altijd meer. Om gepaste antwoorden op die veranderingen te vinden, dienen we delen van onze manier van organiseren, denkwijzen en praktijken aan te passen. De wetenschappelijke literatuur omschrijft transities als de noodzakelijke voorwaarde voor het vinden van en vorm geven aan nieuwe oplossingen. Transities staan voor graduele, continue en diepgaande veranderingsprocessen waarbij het structurele karakter van onze samenleving verandert. Ze gebeuren nooit op zich, maar zijn het resultaat van ontwikkelingen in verschillende domeinen van de samenleving als technologie, economie en cultuur. Het veranderingsdenken plaatst transities tegenover innovatie. Innovatie gaat uit van het huidige systeem en tracht dit te verbeteren of minder slecht te maken, waar bij transitie op een disruptieve manier nieuwe praktijken bedacht worden die in de plaats van het oude komen. Het gaat niet om *doing things better*, maar om *doing better things*. Het gaat met andere woorden niet om de optimalisatie van huidige systemen – bv. in termen van (nog) meer economische groei – maar om het fundamenteel veranderen van de samenleving, en bijgevolg ook de parameters waarmee deze samenleving tegen de meetlat gehouden wordt.

In wat volgt bespreken we op bondige wijze de essentiële onderdelen van het transitiedenken: het multi-levelperspectief met de verschillende elementen die bijdragen aan de transitie, twee visies op de dynamiek die een transitie ondergaat en tot slot de aanpak die nodig is om een transitie aan te sturen.¹⁵ Dit transitiedenken is zinvol als achtergrond om de resultaten van de enquête, die in het volgende hoofdstuk aan bod komen, te lezen. In het daaropvolgende hoofdstuk – dat dieper ingaat op de rol van burgercollectieven in de domeinen van energie en voedsel – zal het concreter gehanteerd worden.

3.1. Multi-levelperspectief

In de literatuur worden transities gekaderd in een alomvattend multi-levelperspectief (macro, meso en micro) wat de mogelijkheid biedt om ontwikkelingen die deel uitmaken van een transitie af te bakenen binnen een bepaald niveau. Dit wil echter niet zeggen dat deze ontwikkelingen louter onafhankelijk van elkaar gebeuren, de drie onderdelen van dit perspectief interageren steeds met elkaar.

¹⁵ Lodder et al 2017, Loorbach & Maas 2017, Paredis et al. 2009, Rotmans, et al. 2001, Schilperoord et al. 2008.

Figuur 4: Het Multi-levelperspectief (Paredis et al. 2009)

Het macroniveau landschap staat voor de bestaande materiële infrastructuur, cultuur, sociale waarden, wereldbeelden, economie, demografie en leefmilieu zoals het globale risico van klimaatverandering. Het zijn zaken die moeilijk te beïnvloeden zijn, traag evolueren of onverwachts gebeuren. Ze vormen de algemene omgeving waarin heel het maatschappelijke gebeuren zich afspeelt.

Op het mesoniveau bevinden zich de regimes, of de gevestigde ordes; dit zijn stabiele structuren die de dominante praktijken, regels en aannames vertegenwoordigen en verbinden. In de literatuur¹⁶ wordt de gevestigde orde omschreven als “de gangbare manier om maatschappelijke behoeften in te vullen, de mensen, technologieën, instellingen en structuren die daarvoor zorgen, en de regels en denkkaders die daarbij worden gehanteerd”. Gevestigde ordes zijn stabiel omdat de organisaties en mensen die er deel van uitmaken belang hebben bij de status-quo, ze bouwen voort op datgene wat bestaat en door de optimalisatie van hun werking zijn ze moeilijker te veranderen. Transitiees doelen op veranderingen binnen dit niveau, die noodzakelijk zijn omdat de gevestigde orde door haar robuustheid en stabiliteit niet in staat is om oplossingen voor nieuwe problematieken te vinden. Een transitie is bijgevolg noodzakelijk wanneer er een moment van “onvolhoudbaarheid” komt.

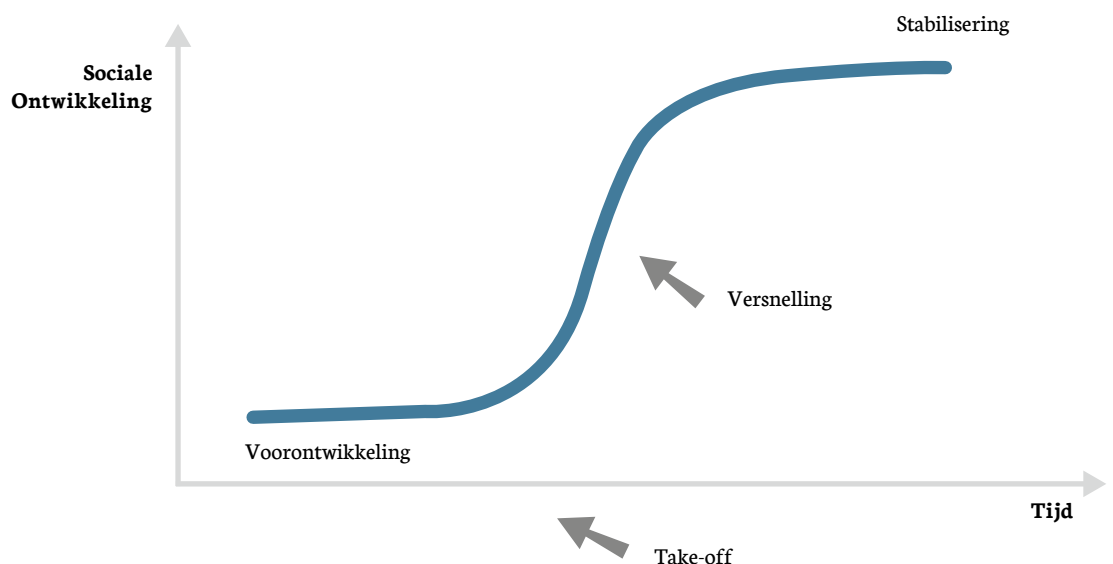
Op het microniveau plaatst de transitiewetenschap “niches”. Niches zijn nieuwe technologieën die zich ontwikkelen op kleine schaal, of individuele praktijken van (groepen van) mensen die ingaan tegen de gangbare manier van denken en werken van de gevestigde orde. Een transitie voldoet zich wanneer een of meerdere specifieke niches uitgroeien tot een bepaalde maturiteit en er in slagen om de gevestigde orde open te

¹⁶ Paredis et al., 2009.

breken. Niches breken echter niet zomaar door. Gevestigde ordes trachten immers dergelijke praktijken te belemmeren aangezien ze de status-quo en hun bevoorrechte positie in de maatschappij in het gedrang brengen. Belangrijke voorwaarde voor een geslaagde transitie is dat er zich *windows of opportunity* of mogelijkheden tot transitie voordoen. Dit verwijst naar gebeurtenissen op landschapsniveau of tegenstrijdigheden binnen de gevestigde orde zelf die de stabiliteit onder druk zetten. Wanneer een niche deze kans dan grijpt, bezit het de mogelijkheid om verder te groeien tot een volwaardig nieuwe manier van denken en doen. De literatuur duidt niches veelal als initiatieven van markt- (bedrijven en technologieën) en overheidsactoren. Hier willen we er expliciet op wijzen dat burgers ook een dragende kracht kunnen zijn van een niche. Commons dragen in de huidige context – in tegenstelling tot de traditionele economische actoren met een primair winstgedreven logica – vaak een contributieve logica in zich. Deze logica gaat uit van het idee dat het hun principiële drijfveer is om samen bij te dragen aan een ander en beter model. Hun motivatie om met andere commoners een bepaald goed of dienst in gemeenschappelijk beheer te produceren, sluit niet uit dat hier een bepaald verdienmodel achter kan zitten, maar het principe van een bijdrage te leveren aan “iets” beter blijft primeren. Daarnaast is het niet altijd per definitie zo dat een burgercollectief zijn alternatief naast een markt- of overheidsgedreven oplossing ziet functioneren. In vele gevallen is de keuze voor een ander model gemaakt in een situatie waar de andere oplossingen niet voor handen zijn.

3.2. Transitiedynamiek

Transities doen zich voor in zeer diverse vormen, maar volgens transitiewetenschappers is telkens een gelijkaardig patroon te bemerken. In onderstaande S-curve¹⁷ worden er vier verschillende fasen onderscheiden in de transitie van niche naar een nieuwe orde: voorontwikkeling, *take-off*, versnelling en stabilisering.

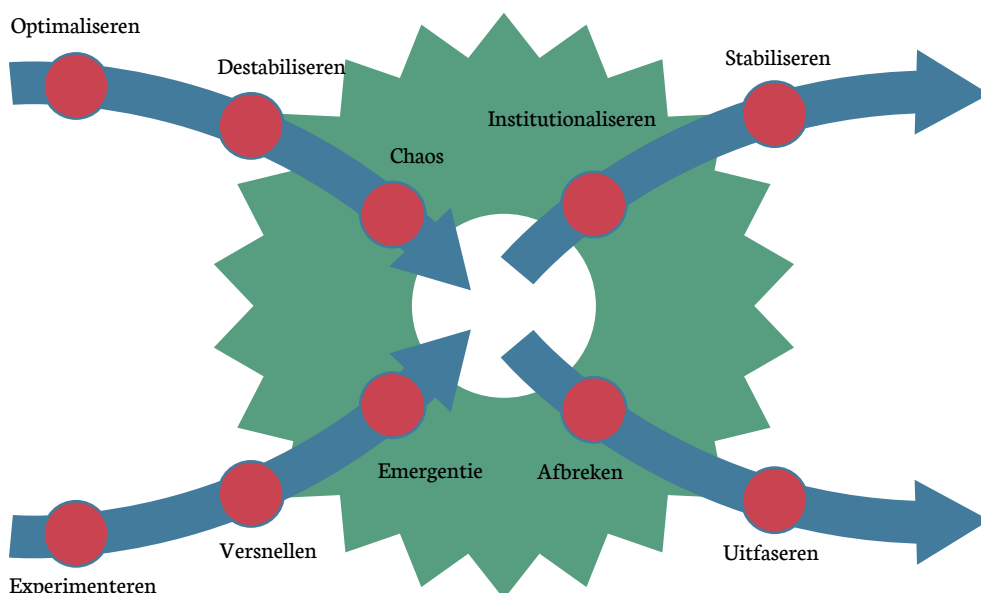

Figuur 5: De s-curve van transitie (Rotmans et al. 2001)

¹⁷ Rotmans et al., 2001.

In de eerste fase van de transitiedynamiek is de gevestigde orde heel stabiel en zijn er geen zichtbare veranderingen aan het status-quo. Dit is de fase waar niches ontstaan maar deze nog te klein of beperkt zijn om invloed uit te oefenen op de gevestigde orde. Er ontstaan experimenten met nieuwe praktijken maar voor buitenstaanders is dit niet zichtbaar. De fase van *take-off* houdt het moment in wanneer een versnelling optreedt in de ontwikkeling van de niche. De groep van pioniers die de niche helpen ontwikkelen, breidt uit, benadert elkaar (bewust of onbewust) en vormt samen een cluster die als één grotere niche kan optreden. In de daaropvolgende versnellingsfase wordt de bedreiging die uitgaat van de niches ten opzichte van de gevestigde orde reëel. De steun voor de nieuwe vormen van praktijken en denkkaders groeit aanzienlijk, ook bij actoren uit de gevestigde orde, door de gecombineerde druk die de gehele niche uitoefent op die orde. Wanneer de transitie succesvol is en de gevestigde orde wordt opengebroken, volgt op deze fase een stabilisering waar de niche de gevestigde orde heeft doorbroken en er een nieuw dynamisch evenwicht ontstaat. De ideeën en praktijken van de niche vertegenwoordigen vanaf dan mee het nieuwe denken en doen. Twee andere mogelijke scenario's kunnen voorkomen wanneer de gevestigde orde er in slaagt om de poging tot openbreken door de niche succesvol af te slaan, of wanneer de gevestigde orde terugvalt op het niveau van de niche en de strijd tussen hen voortduurt. De S-curve geeft dus slechts één van de mogelijke scenario's weer, geen vaststaande ontwikkeling.

Dit model werd later verder uitgebreid met de X-curve¹⁸, ontstaan vanuit het idee dat een transitie altijd bestaat uit een patroon van afbraak en een patroon van opbouw. Het opbouwpatroon verloopt gelijkaardig met de hierboven beschreven s-curve, maar aan elke fase die een niche doorloopt koppelen ze een fase waar de gevestigde orde zich in bevindt. In de fase van voorontwikkeling/experimenteren tracht deze orde zich zo goed mogelijk te optimaliseren door verder te bouwen op het bestaande en dit waar nodig te verbeteren.

Figuur 6: De x-curve van transitie (Lodder et al. 2017)

¹⁸ Lodder et al., 2017.

Tegenover het eerste versnellingsmoment (de *take-off*) staat een fase van beginnende destabilisatie binnen de gevestigde orde die crisissen ervaart en voelt dat de niche zich opwerkt als alternatief. Dit leidt tot een gevoel van urgentie en de discussie ontstaat welke richting de gevestigde orde uit moet. Wanneer de niche zich kan profileren als volwaardig alternatief (de emergentie waar de versnelling volop bezig is) heerst er chaos binnen de gevestigde orde waar structuren wegvallen door de nieuwe mogelijke oplossingen. De weerstand tegen de niche groeit aanzienlijk maar onzekerheid heerst over de toekomst. Op het moment van institutionalisering (het einde van de versnelling in de S-curve) evolueert de niche naar het nieuwe dominante en breekt de gevestigde orde volledig af. De verandering trekt zich volledig door en de oude orde verdwijnt. Er kunnen immers geen twee dominante ordes (van bijvoorbeeld het energiesysteem) naast elkaar bestaan. Ten slotte komt de fase van stabilisatie overeen met een uitfasering van de oude orde waarvan ook de laatste restanten nu helemaal weg zijn.

3.3. Transitie aansturen

Hoe kan men transities aansturen of beïnvloeden? Het is een cruciale vraag aangezien de literatuur steeds wijst op hun onvoorspelbaarheid en complexiteit. Desondanks biedt ze daarnaast ook aanstuuringsmogelijkheden die een nieuwe niche kan helpen groeien naar een volwaardig en matuur alternatief. Daarbij helpt de toepassing van een kader van technologische innovatiesystemen (tabel 1). Vanuit de onderliggende systeembenadering gaat dit denkkader ervan uit dat een transitie enkel kan doorbreken wanneer de niche een breed en divers draagvlak heeft. De verantwoordelijkheid voor de zeven te vervullen functies ligt bij verschillende actoren, met de nichepioniers zelf en de overheid als belangrijkste spelers. Voor de nicheondernemers vinden we de volgende cruciale taken: experimenteren met nieuwe praktijken en ideeën en al doende leren, creëren van een netwerk met gelijkgestemde pioniers en het investeren van menselijk en financieel kapitaal om te kunnen groeien (F1, F2, F3 en F6). Voor de overheid bestaan het ontwikkelen van een beleidsplan i.s.m. nichespelers gericht op transities, het bieden van marktmogelijkheden aan nichepraktijken en het actief steunen van de niches tot haar essentiële taken wil het de transitie zien slagen (F4, F5 en F7).

Tabel 1: Functies van technologische innovatiesystemen

Systeemfuncties	Betekenis
F1 Experimenteren door ondernemers	Zonder ondernemers geen innovatie. Hun rol is om het potentieel van kennisontwikkeling, netwerken en markten tot businessopportunities om te buigen.
F2 Kennisontwikkeling	Onderzoek en kennisontwikkeling zitten in het hart van innovatie. Dat kan betrekking hebben op hoe de technologie of dienst werkt, maar ook op gebruikerswensen, maatschappelijke aanvaarding, de rol van regelgeving enzovoort. Al-doende-leren is hiervan een belangrijk onderdeel.
F3 Kennisdiffusie in netwerken	Een niche is in essentie een netwerk dat probeert zijn innovatie te promoten. Als uit opgedane ervaringen niet geleerd kan worden en kennis dus bij één partij blijft hangen, belemmert dat de ontwikkeling van de niche.
F4 Richting geven aan het zoekproces	Of bedrijven en andere vernieuwers willen investeren, hangt samen met toekomstverwachtingen. Beleidsdoelen, toekomstvisies, standaarden ... kunnen die verwachtingen sterk beïnvloeden.
F5 Creëren van markten	Een nieuwe technologie of dienst moet concurreren met de heersende praktijken. Tijdelijke afscherming van competitie of creatie van een vraag zijn hier mogelijkheden (via quota, marktregels, belastingvrijstellingen ...).
F6 Mobiliseren van middelen	Voldoende menselijke en financiële middelen zijn noodzakelijk om een innovatie voorbij de experimentele fase te tillen.
F7 Creëren van legitimiteit/weerstand tegen verandering tegengaan	De actoren in de niche moeten steun vinden voor hun innovatie. Daarbij moeten ze vaak strategieën vinden om op te boksen tegen gevestigde belangen.

Bron: Paredis et al. (2009)

Wat opvalt in deze transitieliteratuur is dat ze heel sterk uitgaat van markt en overheid als belangrijke actoren in transitie. Met name burgercollectieven (commons), die zich complementair aan markt en staat ontwikkelen, spelen in bepaalde transitie een cruciale rol, zoals in de transitie van het Duitse energiesysteem, de zogenaamde *Energiewende*. Zo zijn ongeveer een derde van alle hernieuwbare energie-installaties in Duitsland in handen van burgers en hun coöperaties. In die zin voegen we aan het schema van Paredis, dat ontwikkeld werd voor technologische innovatiesystemen, vier functies toe die het beter toepasbaar maken voor sociale transitiesystemen.

Tabel 2: Functies van sociale transitie systemen

Systeemfuncties	Betekenis
F8 Experimenten door Burgercollectieven	Een aantal relevante sociale innovaties is ontwikkeld door burgercollectieven, niet door bedrijven of overheden. Denk aan de deeleconomie of kringwinkels. Zij ondernemen los van de marktlogica waarbij ze antwoorden formuleren op maatschappelijke uitdagingen.
F9 Mutualiseren	Door te mutualiseren, het onder elkaar delen van allerhande vormen van 'rijkdom' (o.a. kennis, software en infrastructuur) bundelen burgercollectieven hun krachten om samen sterker naar buiten te kunnen treden.
F10 Draagvlak	Het creëren van een breed, divers en pluralistisch draagvlak buiten de commons die hun transitie steunt, helpt burgercollectieven om sneller te groeien.
F11 Burgercollectieven Ondersteunen	Net omdat ze een andere logica hanteren, is het voor commons niet altijd eenvoudig zich te ontwikkelen. Op maat gemaakte beleidsplannen en gerichte steun door de overheid (via subsidies, ter beschikking stellen van fysieke of digitale infrastructuur, kwalitatieve criteria in aanbestedingen, ...) kunnen leiden tot belangrijke versnelling.

We interpreteren F11 als een rol die de overheid kan opnemen om burgercollectieven actief te ondersteunen. De steunende rol door de overheid bij de ontwikkeling van transitie-initiatieven heeft in de commons literatuur vorm gekregen in het concept van de *partnerstaat* (Bauwens 2012, Holemans 2016).¹⁹ Onder partnerstaat verstaan we een overheid die met burgercollectieven in een wederzijds versterkende relatie treedt. Ze focust hierbij niet enkel op privaat-publieke samenwerking, maar werkt ook intensief samen met en faciliteert burgercollectieven (civiel-publieke samenwerking, in dit geval de nichespelers). Voorbeelden van maatregelen die een overheid in het idee van de partnerstaat kan nemen, zijn onder andere het ontwikkelen van een lange termijnvisie rond transitie in samenspraak met commoners, het opzetten van niche-experimenten en het samenbrengen van transitiegerichte spelers.

¹⁹ Bauwens M., 2012, Holemans D., 2016.

Hoofdstuk 2. Enquête: analyse van de resultaten

Zoals vermeld in het vorige hoofdstuk, resulteerde de zoektocht naar nieuwe burgercollectieven opgericht in België in een overzicht van 249 organisaties. Die leken op basis van een eerste screening aan een aantal basiskennmerken van burgercollectieven te voldoen, en werden volgens de door ons gevonden informatie opgericht in de periode 2015-2016. We hebben bij onze zoektocht een brede definitie van burgercollectieven gehanteerd om zo ook de bredere evolutie van allerlei vormen van burgerbetrokkenheid te kunnen traceren. Deze lijst geeft een vrij goed beeld van de evolutie van nieuwe burgercollectieven maar is zeker niet exhaustief. Van de 249 aangeschreven organisaties beantwoordden 127 de enquête. Na analyse van de antwoorden werden er daarvan nog 21 geschrapt omdat hun antwoorden inzake oprichtingsjaar verschilden van de door ons gevonden informatie, of omdat ze bij verdere beschouwing niet voldeden aan de definitie van burgercollectief. Zo werden er 15 collectieven geschrapt die eerder dan 2015 bleken opgericht, en nog eens 6 die niet beantwoordden aan onze definitie van burgercollectief. De 106 resterende (waarvan 48 respondenten in Vlaanderen, 36 in Wallonië en 22 in Brussel), met andere woorden een netto respons ratio van 43 procent, laten ons toe om meer inzicht te geven in een aantal aspecten van deze nieuwe golf aan burgercollectieven en op voorzichtige wijze conclusies te trekken over de te verwachten evolutie in de toekomst.

In wat volgt geven we de resultaten weer inzake:

- de kwantitatieve evolutie van burgercollectieven;
- de domeinen waarin ze actief zijn en de juridische vorm die ze aannemen;
- de socio-demografische kenmerken van de respondenten alsook de perceptie van de respondenten over de kenmerken van trekkers en leden van de burgercollectieven. Daarbij verwijzen we met ‘trekkers’ naar de actieve kern binnen een collectief, en met ‘leden’ naar iedereen die is aangesloten. We kunnen er immers van uitgaan dat de ‘leden’ doorgaans een ruimere groep is dan de ‘trekkers’ (waartoe in de meeste gevallen de respondent toe zal behoren). Dit onderscheid is relevant om een indicatie te kunnen geven van het verschil tussen degenen die het initiatief in handen hebben en zij die als lid er gebruik van maken. Uiteraard verschilt deze verhouding van initiatief tot lid.
- de rol van leden in het collectief, hun mate van betrokkenheid en participatie;
- de relatie van het collectief tot de overheid en bedrijven.

1. DOMEINEN EN JURIDISCHE VORM

1.1. Domeinen

Concreet bevinden zich onder de 106 respondenten, per domein vermeld:

- 20 voedselinitiatieven waarvan 2 Voedselteams, 3 Groupes d’Achats Solidaires de l’Agriculture Paysanne (GASAP), 6 andere lokale netwerken van burgers en producenten, 7 coöperatieve supermarkten en 2 producentencoöperaties.
- 23 transitiegroepen waarvan 18 in Brussel en Wallonië
- 17 initiatieven die werken rond sociale inclusie, cohesie en zorg
- 6 initiatieven rond duurzame mobiliteit

- 7 initiatieven rond huisvesting (waarvan 5 cohousing-projecten)
- 6 CSA's (community supported agriculture boerderijen)
- 6 lokale munten
- 7 buurtmoestuinen
- 6 initiatieven in de deeleconomie
- 3 duurzame-energie-initiatieven
- 2 initiatieven die gericht zijn op kennisdeling
- 3 andersoortige initiatieven waaronder projecten op vlak van cultuur en in de bouw

Sectoren toegelicht aan de hand van een voorbeeld

Voedselinitiatieven

Voorbeeld: Voedselteam BoErgoyen in Gent

Dit voedselteam, bestaande uit 50 leden, is een groep mensen die samen basisvoedsel aankopen bij lokale of regionale producenten en dat wekelijks afhalen in een gemeenschappelijk depot. Bestellingen en betalingen van de producten gebeuren via een webwinkel.

Transitiegroepen

Voorbeeld: Villers en transition in Villers

Transitiegroepen werken lokaal rond duurzaamheid, met focus onder meer op klimaatverandering. De groep in Villers doet dit onder meer door het oprichten van een collectieve kruidenier, het organiseren van een repaircafé en een buurtmoestuin.

Sociale inclusie, cohesie en zorg

Voorbeeld: Wijkacademie de quartier in Molenbeek

Een netwerk van mensen die wonen, werken en/of leven in Oud-Molenbeek. De wijkacademie is een plek waar bewoners uitgenodigd worden om met elkaar in gesprek te gaan, van elkaar te leren en allianties aan te gaan met scholen en organisaties uit de buurt.

Duurzame mobiliteit

Voorbeeld: Ampères.be in Namen

Een vzw met een zeventigtal leden dat duurzame elektrische mobiliteit wil stimuleren, door onder meer in te zetten op informatie en bewustwording door onder meer de organisatie van informatieavonden.

Huisvesting

Voorbeeld: Habit InVesdre in Verviers

Om armoede te bestrijden hebben burgers een coöperatie opgericht die huizen wil opkopen en renoveren om zo kwaliteitsvolle woningen ter beschikking te kunnen stellen aan mensen met een laag inkomen.

Community supported agriculture (CSA)

Voorbeeld: Onslogischvoedsel in Booischot

Gezinnen kunnen in het begin van het jaar een ‘oogstaandeel’ kopen bij deze CSA-boerderij, waarmee ze dan heel het oogstseizoen recht hebben op een wekelijks aandeel van de oogst in de vorm van een groentepakket, te bekomen in een afhaalpunt.

Lokale munten

Voorbeeld: Ropi in Bergen en omstreken

De Ropi is een complementaire munt, die je kan gebruiken in Bergen en omstreken, en als doel heeft de lokale economie en korte leveringsketens te stimuleren.

Buurtmoestuinen

Voorbeeld: Katelijnepark in Leuven

Buurtmoestuin Katelijnepark is een samenwerking tussen buurtbewoners, de armoedevereniging ‘Leren ondernemen’ en de jongerenorganisatie Arktos. Dit project wil het samenleven en de woonomgeving van de buurt verbeteren.

Deeleconomie

Voorbeeld: Usitoo in Anderlecht

Usitoo is een coöperatie die een bijdrage levert tot een duurzame economie door de realisatie van een ‘bibliotheek van spullen’, die je makkelijk kan ontlennen tegen een lage kost. Zo kan overproductie worden tegengegaan en de CO2-uitstoot verminderen.

Duurzame-energie-initiatieven

Voorbeeld: ZuidtrAnt in Zuid-Antwerpen (omgeving Lier)

Deze energiecoöperatie is een initiatief van burgers die zich samen inzetten voor duurzame energie. Energiecoöperaties voeren met bewoners, lokale besturen en bedrijven projecten uit rond energiebesparing en de productie van hernieuwbare energie.

Kennisdeling

Voorbeeld: ReaGent in Gent

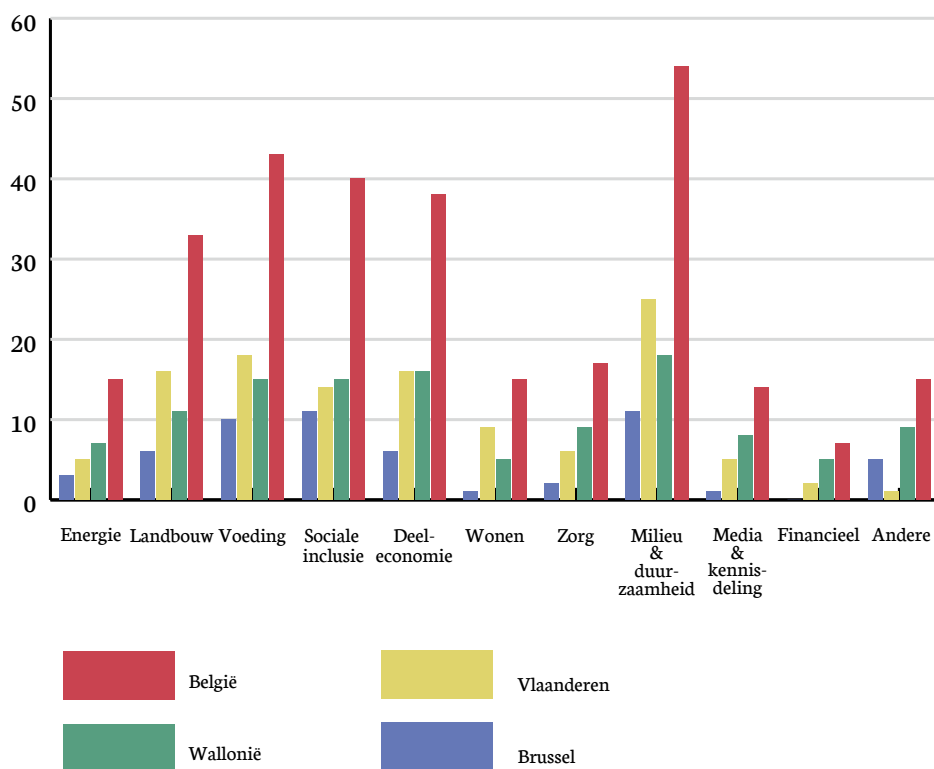
ReaGent is een gedeelde werk- en ontmoetingsplek voor mensen die kennis willen opdoen of delen op vlak van (bio)wetenschappen, duurzaamheid, onderwijs en technologie. Iedereen is welkom in het open biolabo, ongeacht achtergrond of voorkennis. Je vindt er apparatuur voor experimenten, workshops en een aangename plek om een babbel te slaan.

Andere

Voorbeeld: Bosarts in Saint-Germain

Een groep dorpsbewoners die een coöperatie hebben opgericht om het beheer van de oude parochiezaal te kunnen overnemen en ze zo nieuw leven in te blazen.

De collectieven konden aangeven tot welke van de tien volgende domeinen ze behoren: energie, landbouw (productie van voedsel), voeding (bv. coöperatieve kruidenier), sociale inclusie, deeleconomie, wonen, zorg, milieu & duurzaamheid, media & kennisdeling, financiële sector. Hierbij konden respondenten meerdere domeinen aanduiden.

Grafiek 1: Domeinen waarin burgercollectieven zichzelf situeren (meerdere antwoorden mogelijk - weergave in absolute aantallen)

Uit de resultaten blijkt dat burgers initiatief nemen in heel diverse domeinen van onze samenleving, waarbij respondenten het vaakst ‘milieu en duurzaamheid’ aanvinkten. Ook de domeinen voeding, sociale inclusie en deeleconomie zijn sterk vertegenwoordigd. Verder blijkt uit het gegeven dat heel wat respondenten meerdere domeinen aanduiden en dus dat burgercollectieven activiteiten ontwikkelen in meerdere domeinen, zich niet beperkend. Transitie-initiatieven bijvoorbeeld, duiden het hoogst aantal domeinen aan. Dit maakt het palet aan collectieven zeer divers, maar geeft meteen ook een eerste indicatie van de mogelijke ontwikkelingsperspectieven van de collectieven: daar waar collectieven initieel vaak gericht zijn op één enkele doelstelling, ontwikkelen ze zich vaak op meerdere domeinen. Meerdere doelen nastreven is een interessante strategie om burgercollectieven veerkrachtiger te maken. Door de combinatie van doelen, bv. energie en zorg, zijn leden van het collectief vermoedelijk meer geneigd bij te dragen tot het welslagen van het initiatief en minder geneigd tot freeriding, door hun grotere afhankelijkheid ervan. Dit is een potentieel dat in de toekomst een relevante rol kan spelen bij de verdere ontwikkeling van burgercollectieven.

Opvallend is het lage aantal initiatieven in de zorg, zeker in vergelijking met Nederland waar inmiddels ruim 500 zorgcoöperaties werden opgericht in de afgelopen 10 jaar (zie <https://www.nlzorgtvoorelkaar.nl>). Dit hangt waarschijnlijk samen met het overheidsbeleid, maar gericht onderzoek is nodig om hierover specifieke uitspraken te kunnen doen.

Het relatief lage aantal nieuwe collectieven bij enkele andere domeinen zoals wonen en energie kan verband houden met specifieke drempels eigen aan die domeinen. Bij de bouw van een co-housing project komt bijvoorbeeld veel meer kijken (grond, ontwerp, bouw, financiering, ...) dan bij spullen delen, waardoor het langer duurt vooraleer initiatieven in deze sectoren hun beslag krijgen. Anderzijds moet ook, zeker bij energie, de kanttkening gemaakt worden dat het in sommige sectoren weinig problemen oplevert voor de interne werking wanneer initiatieven opgeschaald worden. Daar waar de meeste collectieven net baat hebben bij kleinschaligheid omdat zo de reciprociteit beter bewaakt kan worden, is die noodzaak vaak kleiner bij energiecoöperaties waar net door opschaling veel kapitaal kan vergaard worden (noodzakelijk voor aankoop/opbouw productiemiddelen) en door de beperkte in natura inbreng van leden een grote betrokkenheid minder essentieel is (dan bij bv. zorgcollectieven of landbouwcollectieven). Dit verschil vertaalt zich ook in ons land naar een situatie waarbij langer bestaande energiecoöperaties als Ecopower een zeer groot aantal leden heeft (meer dan 50.000) en al bij al het aantal initiatieven vrij beperkt blijft.

Tot slot blijken de collectieven die de enquête beantwoordden, stevig lokaal verankerd te zijn. Dit blijkt uit de antwoorden op de vraag naar de doelgroep van het burgercollectief: respondenten vinken niet alleen 'iedereen die bij het collectief wil aansluiten' aan (81 procent), maar in 44 procent van de gevallen ook 'buurtbewoners'.

1.2. Juridische vorm

In Wallonië is de feitelijke vereniging als juridische vorm veruit de meest voorkomende onder de burgercollectieven. Het gaat dan vooral om transitiegroepen waarvan er in Vlaanderen in 2015-2016 weliswaar slechts 5 nieuwe konden worden getraceerd. Op de 2de plaats staat de coöperatie met sociaal oogmerk (19 procent), gevolgd door de vzw (onder meer lokale munten en duurzame wijkcontracten). In Brussel zien we dat de feitelijke vereniging en vzw met elk ruim 36 procent een gedeelde eerste plaats innemen, gevolgd door de coöperatie met sociaal oogmerk.²⁰

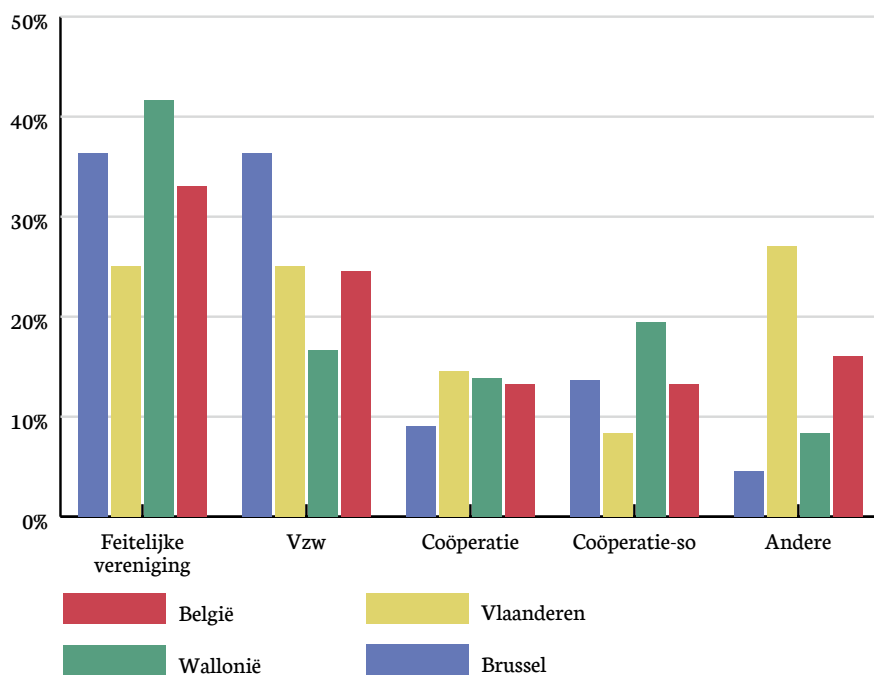
Ook in Vlaanderen zien we een gedeelde eerste plaats voor de feitelijke vereniging en de vzw (elk 25 procent), maar ook andere juridische vormen, meer bepaald eenmanszaken, waaronder CSA-bedrijven, komen vaak voor. De belangrijkste conclusie van dit overzicht is dat de feitelijke vereniging de dominante keuze is onder de bestudeerde

²⁰ Een feitelijke vereniging is een groep van mensen/organisaties die samen iets organiseren. Ze kan snel opgestart en ontbonden worden zonder enige vorm van administratie of officiële registratie, ze heeft geen rechtspersoonlijkheid.

Een vzw is een groep van minstens drie personen die een bepaald maatschappelijk doel willen realiseren en daarvoor activiteiten organiseren. De vzw bezit rechtspersoonlijkheid, zodat ze in eigen naam en voor eigen rekening kan optreden, eigendommen en onroerende goederen verwerven en beheren, contracten afsluiten, enz. Een wettelijk kader bepaalt de samenwerking.

Een vennootschap met sociaal oogmerk (vso) starten mensen op die een maatschappelijk doel willen bereiken via een economische activiteit, waarbij tegelijk geen of slechts een beperkte verrijking van de vennoten wordt nagestreefd.

organisaties. Dit is logisch: we bestudeerden met deze enquête nieuwe initiatieven en vaak bevinden deze zich nog in een fase waarbij gezocht wordt naar de ideale juridische vorm. De feitelijke vereniging biedt weinig juridische zekerheid; het valt te verwachten dat de organisaties dit op lange termijn wensen te veranderen. Mogelijks kijkt een aantal ook nog de kat uit de boom met de op til zijnde hervorming van het vennootschapsrecht, waarbij ook de coöperatie als rechtsvorm vrij fundamentele veranderingen zal ondergaan (naar verwachting in het najaar van 2018).

Grafiek 2: Juridische vorm waarin burgercollectieven voorkomen

2. KWANTITATIEVE EVOLUTIE

Cijfers die betrekking hebben op de jaren 2015-2016 laten niet toe om een uitspraak te doen over de langetermijnevolutie. Voor de Nederlandstalige burgercollectieven in België beschikken we echter ook over de tijdsreeks 2000-2014, op basis van het in 2016 op gelijkaardige wijze uitgevoerde onderzoek naar burgercollectieven in Vlaanderen en Brussel.²¹ Daaruit bleek dat er jaarlijks nieuwe burgercollectieven worden opgericht, met een opvallende grote stijging per jaar vanaf 2009. Deze stijging begint een aantal jaren later dan in Nederland, waar we al in 2005 een aanzienlijke stijging van het aantal nieuwe coöperaties zien.²² De voorgaande analyse geeft al aan dat slechts een beperkt deel van de nieuwe collectieven voor de coöperatie als rechtsvorm kiest. Het is dan ook te verwachten dat de sterke evolutie aan coöperaties in Nederland sinds 2005 maar een deel van de bredere trend weergeeft. Naast de collectieven die voor de coöperatieve vorm kozen zijn er immers nog tal van andere collectieven die bijvoorbeeld voor een stichting als juridische vorm kiezen. Het zou ons hier te ver leiden om het verschil tussen de juridische vormen in Nederland en België, of zelfs enkel deze voor België, te gaan duiden. Zaak is dat er bepaalde juridische vormen – zoals de coöperatie cvba of cvba-so – meer instrumenten omvatten binnen het huidige wetgevende kader om daar waar het binnen een collectief om draait (onder meer het genereren van wederkerigheid) mogelijk te maken. In België wordt echter momenteel gewerkt aan een herziening van het vennootschapsrecht, waaronder ook de wetgeving rond coöperaties valt. Bij toekomstige inventarisaties moet rekening gehouden worden met de veranderingen die zullen doorgevoerd worden, in het bijzonder wanneer de gegevens in dit rapport vergeleken zullen worden met de situatie na 2018.

Voor de twee onderstaande grafieken is gebruik gemaakt van het totaal aantal geïnterviewde burgercollectieven per jaar (dus niet enkel diegene die hebben geantwoord op de enquête). Ze tonen de samenvoeging van de tijdsreeks 2000-2014 van het onderzoek uitgevoerd in 2016 en de ‘Nederlandstalige’ initiatieven van het nieuwe onderzoek over 2015-2016 (dit betekent concreet voor de respondenten dat ze de enquête in het Nederlands invulden en voor anderen die niet antwoordden op de enquête dat hun informatie voornamelijk in het Nederlands beschikbaar is). Gezien de meertaligheid van initiatieven in Brussel is dit onderscheid zeker voor het Brusselse ten dele arbitrair. Echter, om hier de vergelijking met de eerdere inventarisatie uit 2000-2014 te kunnen maken die zich enkel in het Nederlands naar initiatieven in Vlaanderen en Brussel richtte, worden deze gegevens hier op deze wijze samengevoegd.

Concreet werden in 2015, 49 nieuwe Nederlandstalige burgercollectieven opgericht; in 2016 liep het aantal op tot 77.²³ Hieruit blijkt dat de nieuwe cijfers de eerder vastgestelde trend bevestigen. Sterker nog, de jaarlijkse toename van het aantal nieuwe burgerinitiatieven neemt nog toe. Van het domein energie konden we, gelet op het beperkt aantal, van alle nieuw burgercollectieven sinds de oprichting van de eerste

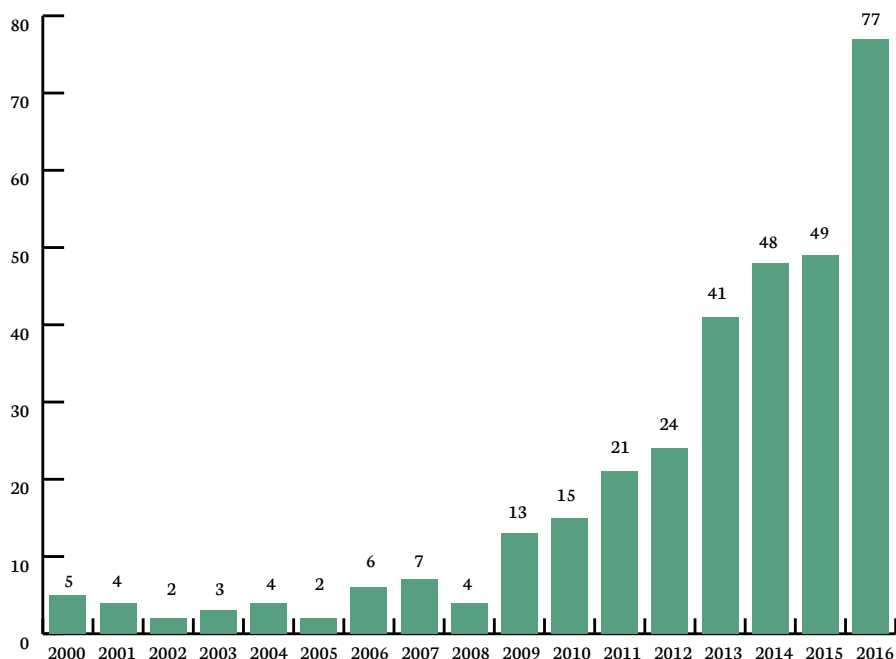
²¹ Noy F., en Holemans D., 2016.

²² De Moor T., 2013

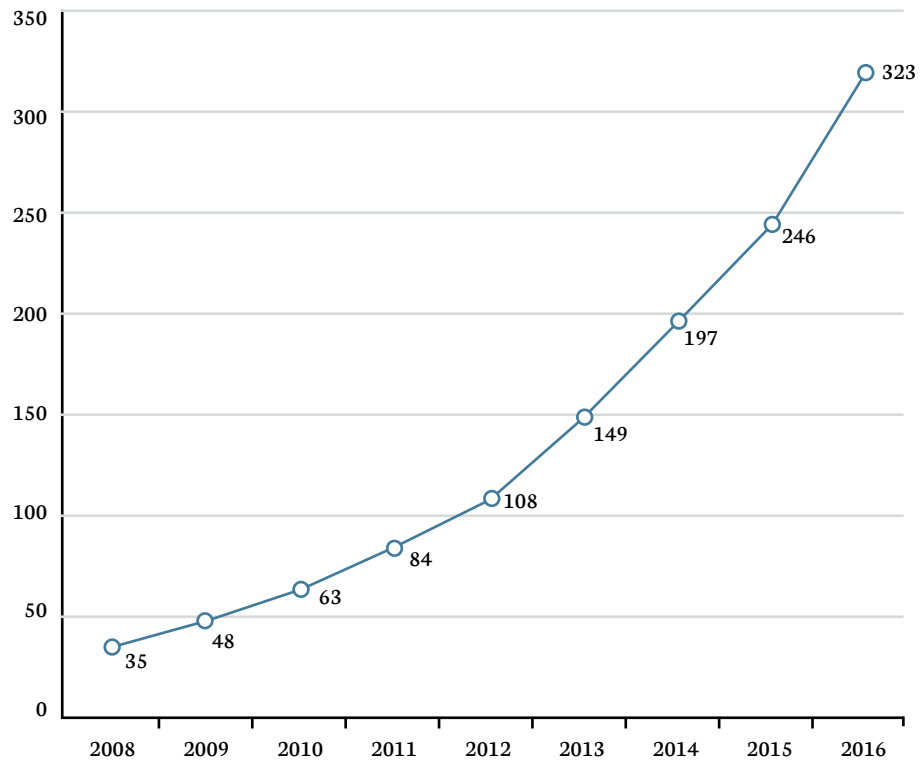
²³ In wat volgt worden de resultaten weergegeven per Belgische regio, met name Vlaanderen, Brussel en Wallonië. Omwille van de consistentie met het vorige onderzoek hebben we voor deze twee grafieken enkel de Vlaamse burgercollectieven én de Brusselse die voornamelijk in het Nederlands communiceren uit het nieuwe onderzoek in rekening genomen.

energiecoöperatie in 1991 het oprichtingsjaar bepalen. Hieruit blijkt dat er zowel in Vlaanderen als in Wallonië sprake is van een exponentiële stijging (zie ook deel 3).

Bij grafiek 4, die de cumulatieve evolutie weergeeft, hoort de opmerking dat deze grafiek geen rekening houdt met eventuele stopzettingen van burgercollectieven. Dat betekent dat concreet dat het aantal burgerinitiatieven, zeker naarmate de cijfers richting 2016 evolueren, in realiteit lager zal liggen dan hier aangegeven.

Grafiek 3: Evolutie aantal Nederlandstalige burgercollectieven (absolute cijfers) in België

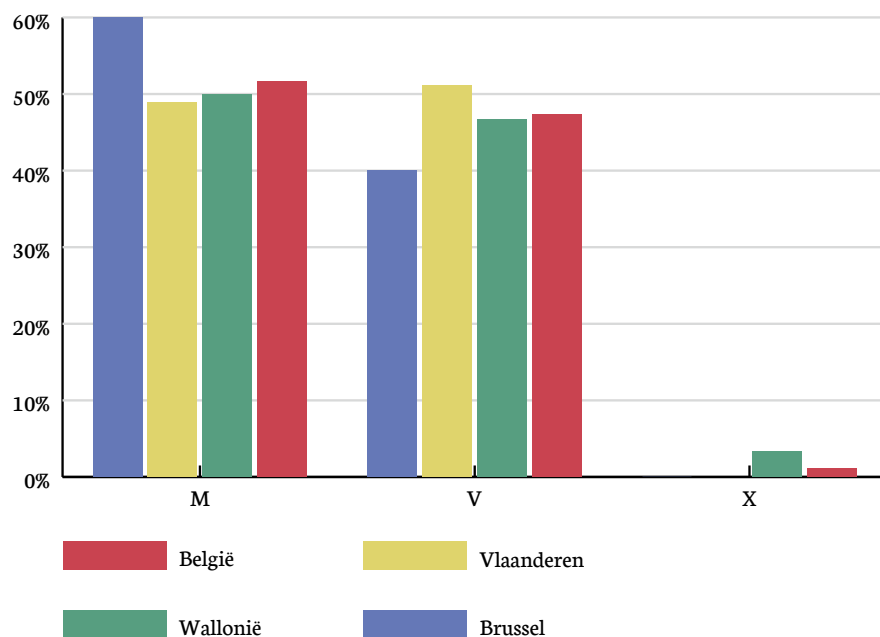

Grafiek 4: Evolutie aantal Nederlandstalige burgercollectieven (cumulatieve cijfers zonder rekening te houden met eventuele stopzetting van de organisatie in de periode sinds 2008)

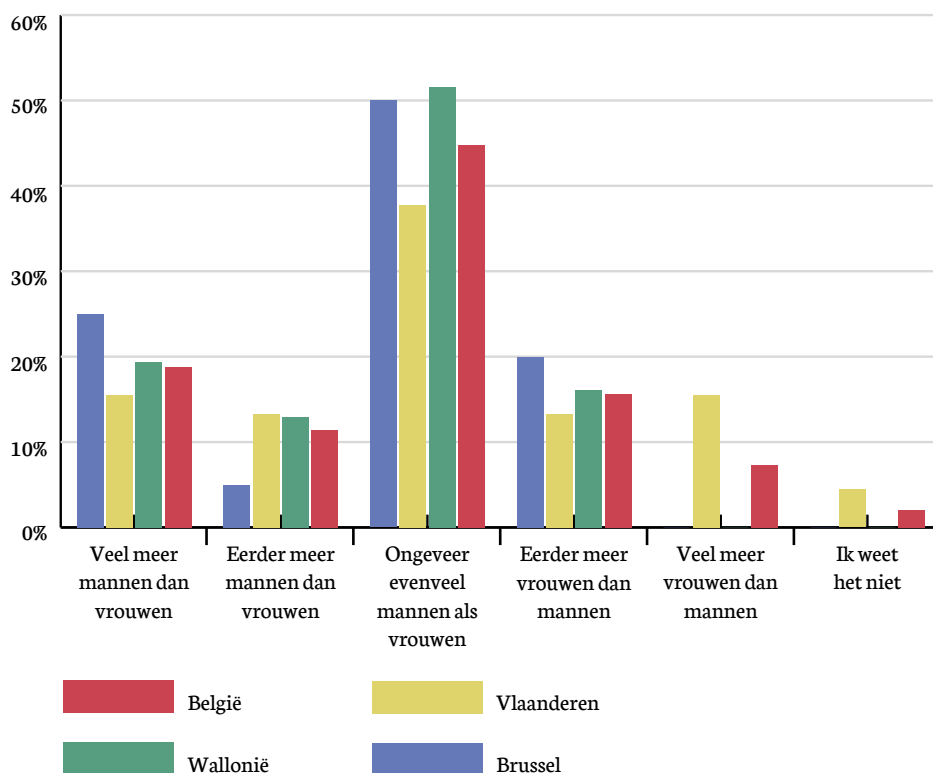
3. SOCIO-DEMOGRAFISCHE KARAKTERISTIEKEN

In wat volgt bespreken we de socio-demografische kenmerken van de respondenten, alsook het antwoord dat deze respondenten gaven over de kenmerken van de trekkers en leden van het burgercollectief. Het is duidelijk dat de representativiteit van deze antwoorden lager is dan de gegevens die respondenten over zichzelf gaven. We kunnen er vanuit gaan dat de respondent een redelijk goed beeld heeft van de trekkers, maar dat dit voor wat de leden betreft al minder accuraat is. Daarom geven we enkel de grafieken weer van de resultaten met gegevens over respondenten en trekkers; de resultaten over de leden vatten we samen in de tekst, maar worden niet weergegeven in grafieken.

Uit Grafiek 5 blijkt een redelijk evenredige vertegenwoordiging van mannen en vrouwen onder de respondenten. Deze goede genderbalans-cijfers vinden we ook terug bij het beeld dat de respondenten hebben van de verhouding tussen het aantal mannen en vrouwen onder *de leden* van hun collectief. Uit de antwoorden over de leden blijkt dat we ook op dit niveau te kunnen spreken van een genderevenwicht.

Grafiek 5: Geslacht van de respondenten

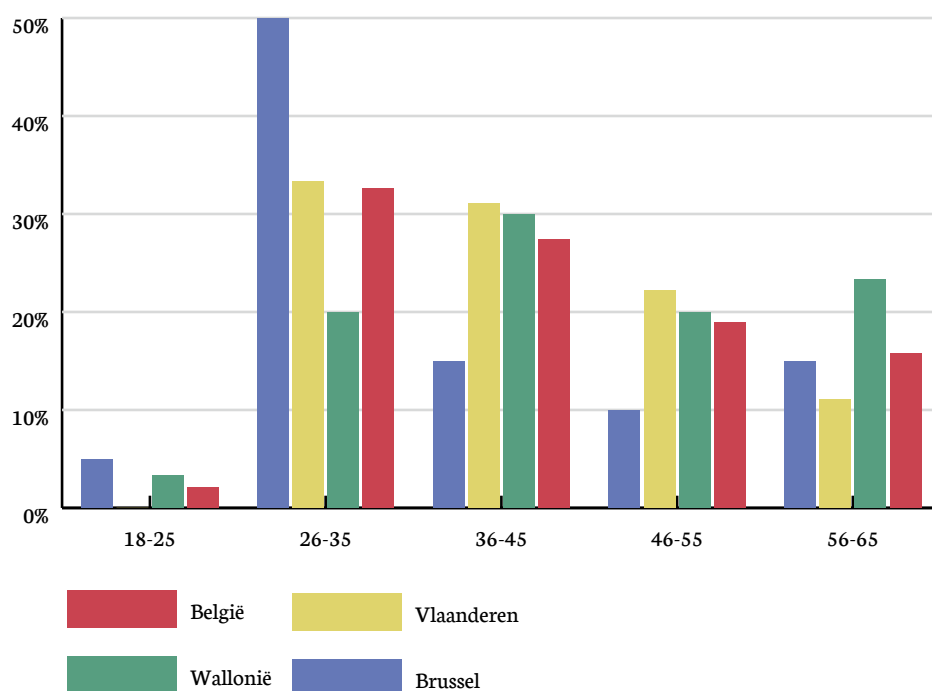

Grafiek 6: Wat is volgens u de verhouding van het aantal mannen t.o.v. het aantal vrouwen onder de trekkers van jullie collectief?

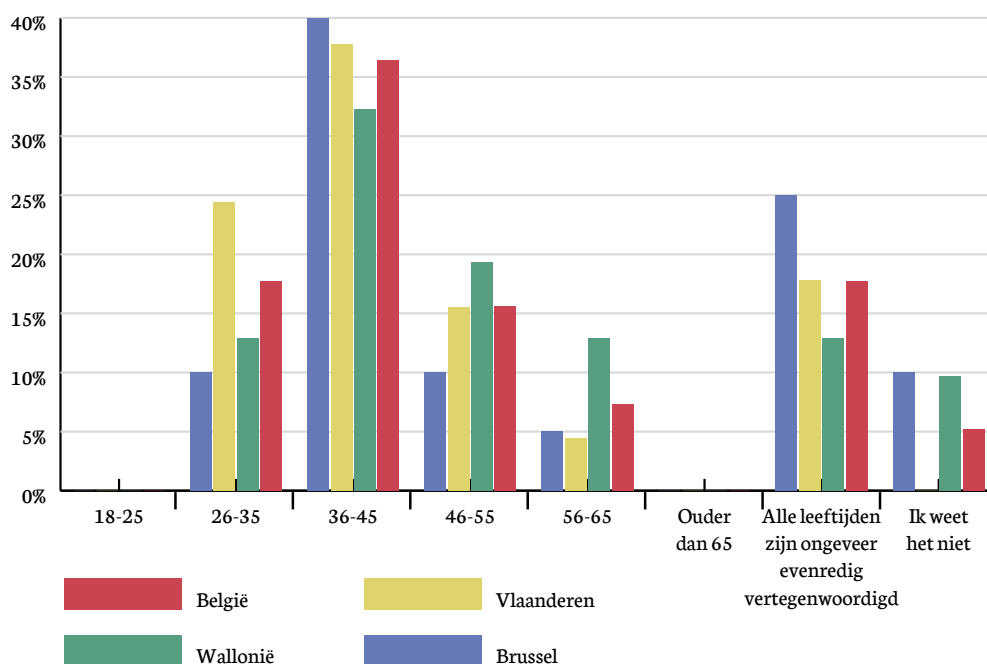
Als we kijken naar de leeftijdsverdeling, dan blijkt dat respondenten zichzelf voornamelijk situeren in de leeftijdsgroepen 26-35 en 36-45 jaar en dat de jongeren en senioren opvallend afwezig zijn. Uit het antwoord van de respondenten over de trekkers blijkt dat de leeftijdscategorie 36-45 de grootste groep is, terwijl, opmerkelijk, de leeftijdscategorieën <25 en >65 in het geheel niet werden aangevinkt door respondenten.

Als we respondenten en trekkers samen nemen, dan valt op hoe senioren (65 en ouder) een uitgesproken minderheid vormen. Een mogelijke reden hiervoor kan zijn dat ouderen in grotere mate al actief zijn bij reeds langer bestaande middenveldorganisaties.

In de perceptie van de respondenten over de leden van de organisatie, zien we een gelijkaardige trend.

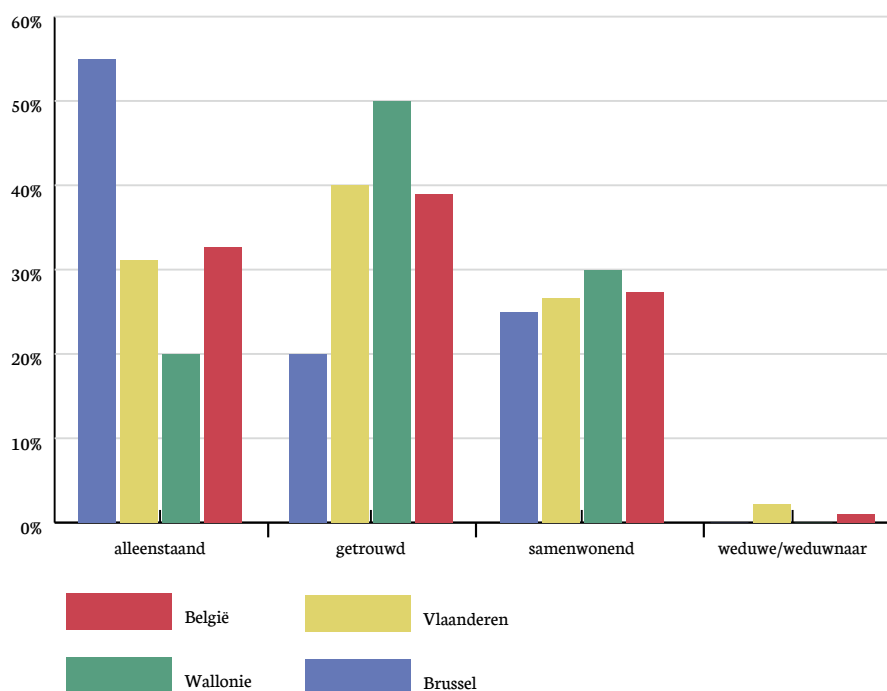

Grafiek 7: Leeftijd van de respondenten

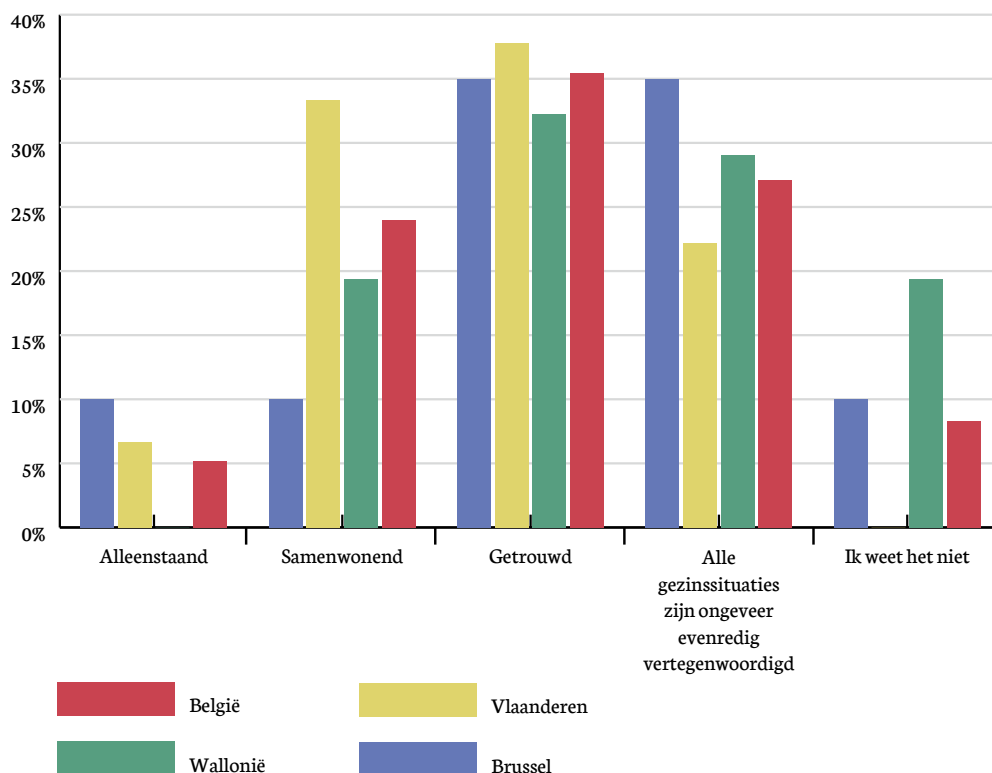

Grafiek 8: Inschatting door de respondenten van de leeftijd van de trekkers van het collectief

Onder de respondenten, trekkers en leden van de burgercollectieven zien we de gezinstypes van alleenstaanden, samenwonenden, gehuwden vrij gelijkmatig verdeeld. De uitgesproken aanwezigheid van alleenstaanden in Brussel hangt vermoedelijk samen met de sterke aanwezigheid van alleenstaanden in de grootstedelijke context.

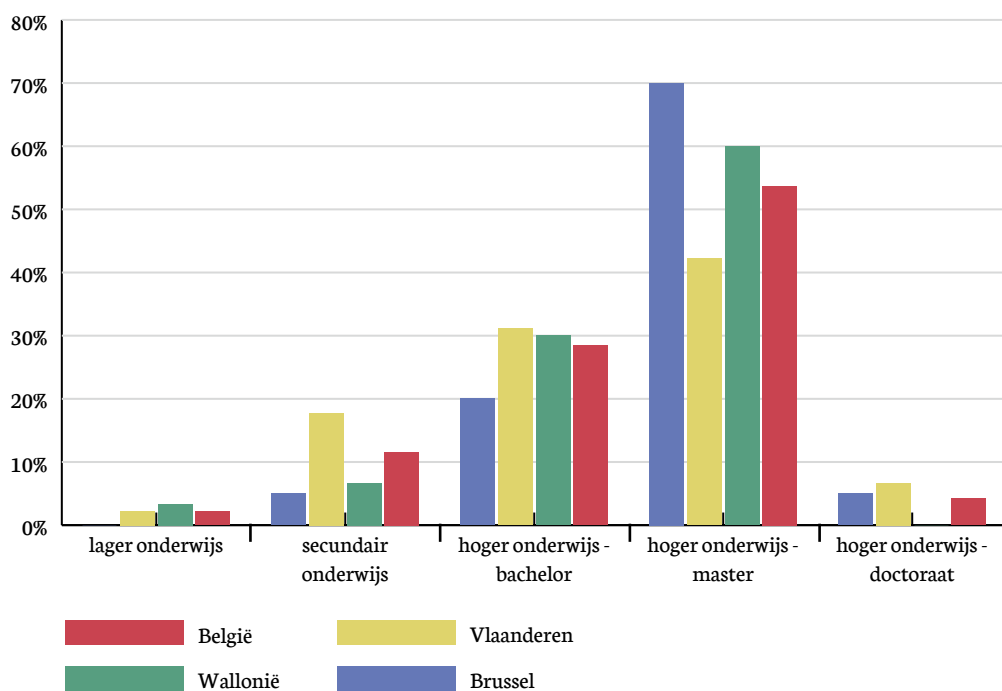

Grafiek 9: Gezinsituatie van de respondenten

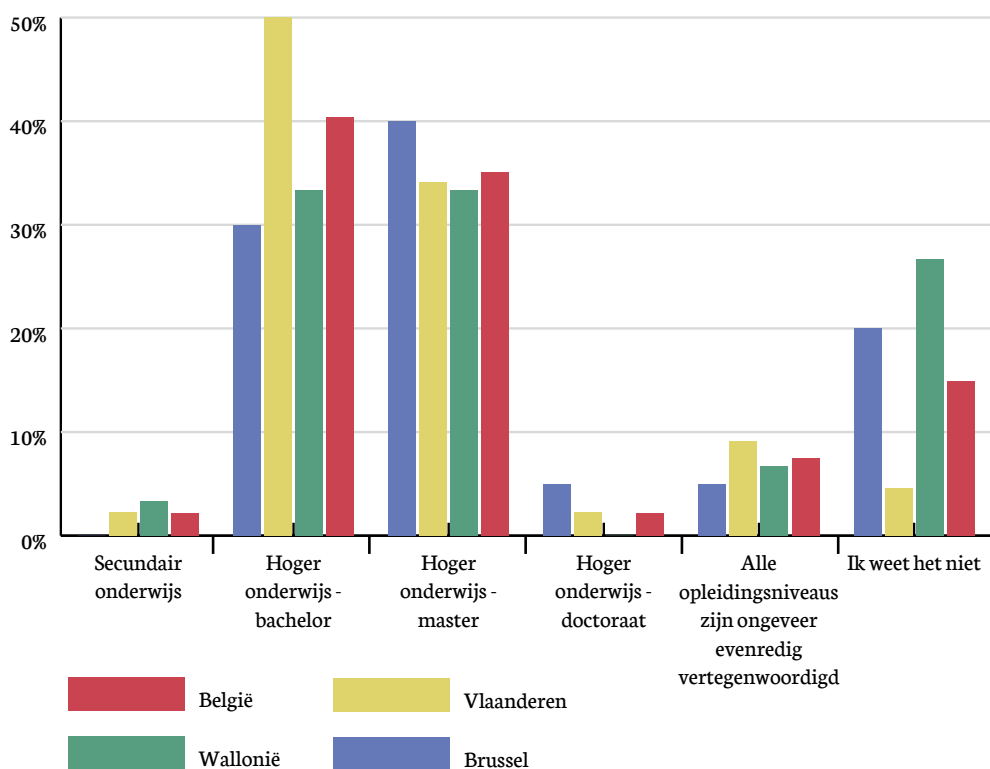

Grafiek 10: Inschatting door de respondenten van de gezinssituatie van de trekkers van het collectief

We zien een opvallende oververtegenwoordiging van hogescholenden onder de respondenten. Hetzelfde beeld zien we ook in het antwoord van deze laatste over de trekkers en de leden van de collectieven. Door het feit dat de gegevens niet op individuele basis verzameld zijn, valt het echter binnen dit onderzoek niet te achterhalen in welke mate er een correlatie bestaat tussen leeftijd en opleidingsniveau, maar deze vaststellingen geven al duidelijk aan dat het opzetten van dergelijke organisaties momenteel nog niet voor alle lagen van de bevolking een optie is. Het valt te verwachten dat dit naarmate er een grotere dichtheid aan collectieven komt geleidelijk aan zal veranderen (dat blijkt ook uit de huidige Nederlandse evolutie), maar de huidige drempels moeten duidelijk een aandachtspunt zijn voor beleidsmakers en ondersteuners van initiatieven.

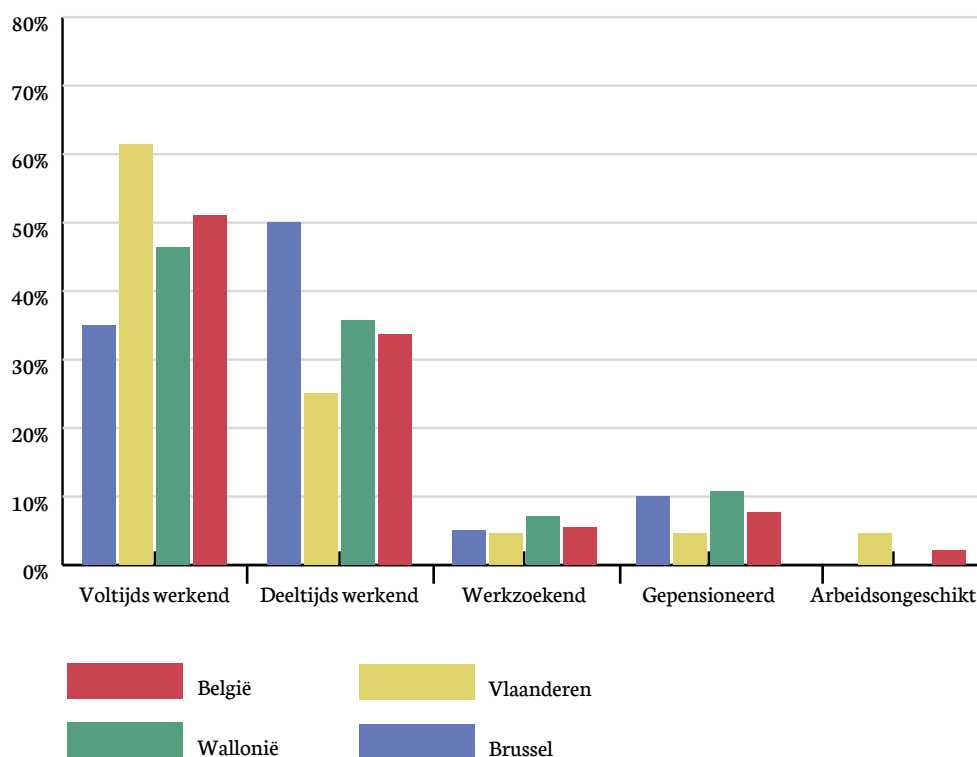
Grafiek 11: Hoogst behaalde diploma van de respondenten

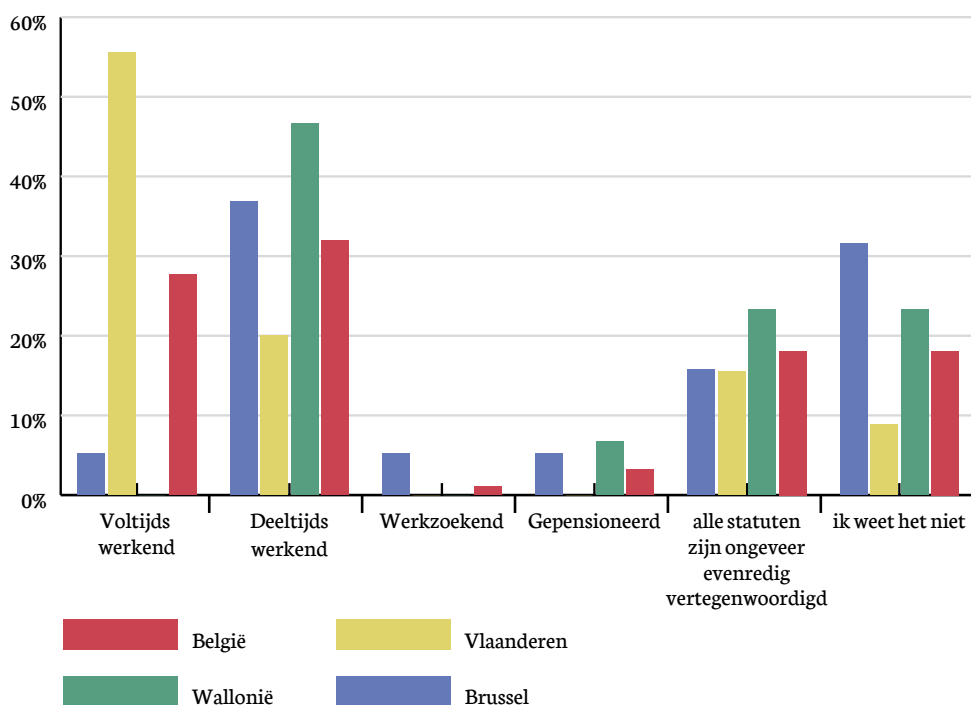
Grafiek 12: Inschatting door de respondenten van het hoogst behaalde diploma van de trekkers van het collectief

In onderstaande grafieken kunnen we ook zien dat het overgrote deel van de respondenten tot de werkende bevolking behoort, met in die groep iets meer mensen met een voltijdse job dan een deeltijdse job. Hetzelfde beeld krijgen we in de antwoorden van de respondenten over de trekkers.

In Vlaanderen is het verschil tussen het aantal voltijds en deeltijds werkenden beduidend groter dan in Brussel en Wallonië. Het aandeel studenten is nihil in de drie gewesten en ook het aantal gepensioneerden is laag, wat overeenstemt met de eerdere grafiek rond leeftijd. We kunnen dus besluiten dat burgers die actief zijn binnen een burgercollectief, dit naast hun job erbij doen.

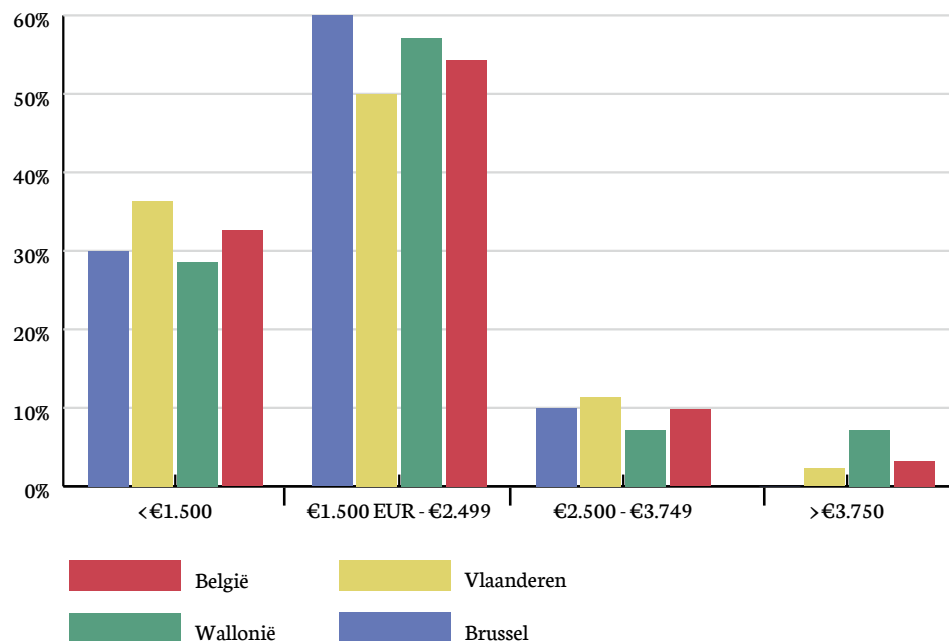
Grafiek 13: Beroepsstatuut van de respondenten

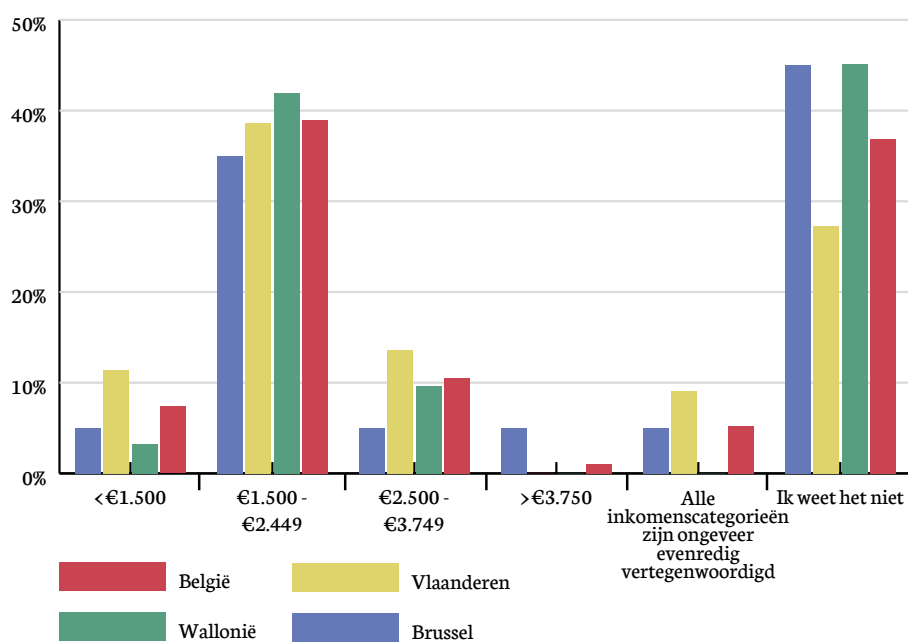
Grafiek 14: Inschatting door de respondenten van het meest voorkomende beroepsstatuut van de trekkers van het collectief

Wanneer we naar het inkomen van de respondenten kijken, zien we dat vooral de lage (minder dan 1500 euro per maand) en gemiddelde (1500 tot 2500 euro per maand) inkomensgroepen sterk vertegenwoordigd zijn. Vooral het grote aandeel van de laagste inkomensgroep is opvallend, omdat heel vaak gesteld wordt dat collectieven moeilijk toegankelijk zouden zijn voor burgers die het financieel moeilijker hebben. Hierbij moeten we meteen ook stellen dat deze burgers met een laag inkomen niet noodzakelijk laaggeschoold zijn. Uit eerdere analyses konden we al opmaken dat zeker de hoger opgeleiden zeer actief zijn. Door het feit dat de gegevens niet op individuele basis verzameld zijn valt het echter binnen dit onderzoek niet te achterhalen in welke mate de opleiding samengaat met een lager inkomen.

Hoge inkomens zijn dan weer ondervertegenwoordigd. Als we dit samen nemen met het opleidingsniveau, dan kunnen de lage inkomens voor een deel verband houden met mensen die deeltijds werken.

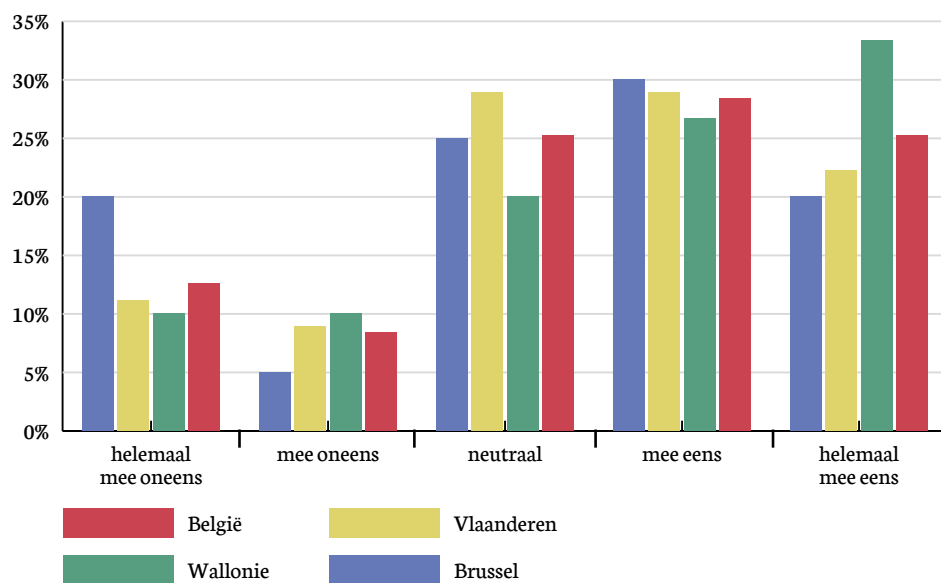

Grafiek 15: Netto inkomen van de respondenten

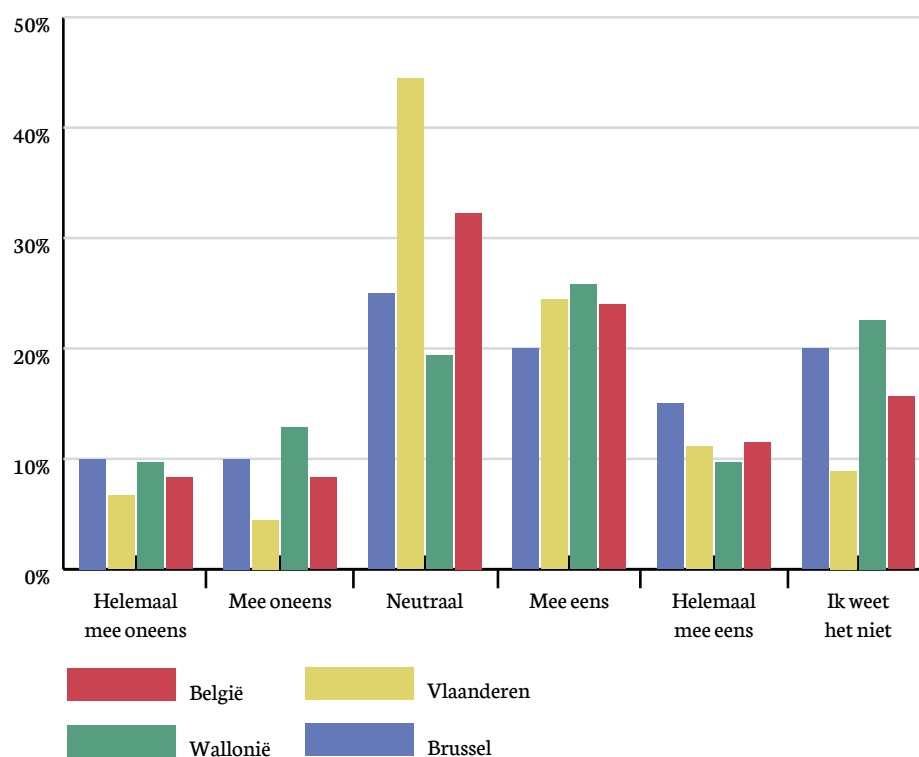

Grafiek 16: Inschatting door de respondenten van het netto inkomen van de trekkers van het collectief

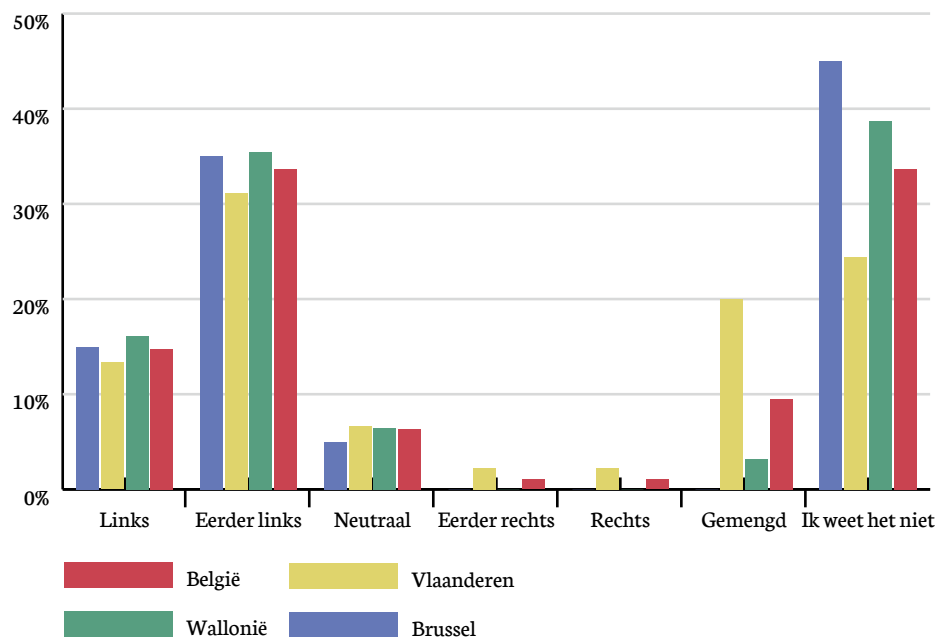
We stellen vast dat respondenten in hoge mate politiek geëngageerd zijn, terwijl deze tendens zich bij de trekkers minder uitgesproken voordoet. Hoewel de politieke voorkeuren binnen burgercollectieven voor een belangrijk deel niet gekend zijn, blijkt dat in de gevallen waar de politieke voorkeur wel gekend is, deze zich opvallend links van het politieke spectrum bevinden.

Grafiek 17: Mate waarin respondenten akkoord zijn met de stelling: ik ben politiek geëngageerd

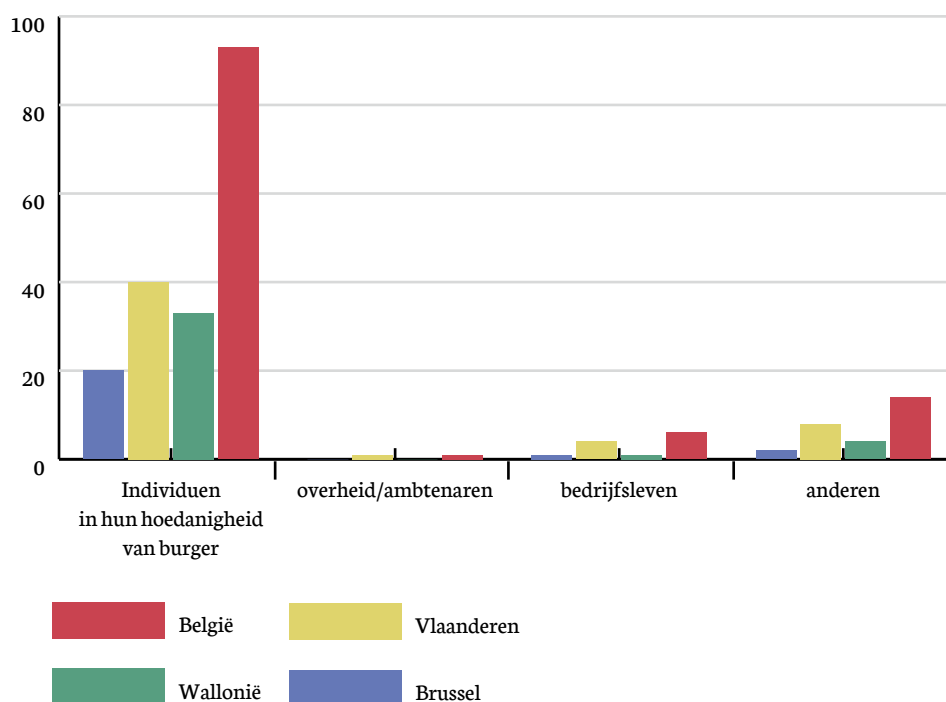
Grafiek 18: Mate waarin respondenten akkoord zijn met de stelling: de trekkers van ons collectief zijn gemiddeld genomen politiek geëngageerd

Grafiek 19: Hoe schat u de gemiddelde politieke voorkeur in van de trekkers van het collectief?

4. OPRICHTING EN ROL VAN BURGERS

Individuen in hun hoedanigheid van burger zijn veruit de grootste initiatiefnemers van burgercollectieven. Als we de cijfers uit grafiek 20 samen nemen, komen we voor heel België aan bijna 90 procent. In zeven gevallen werd het initiatief opgezet door een ondernemer (dat is o.a. het geval bij een paar CSA-boerderijen). Verder is in een aantal gevallen sprake van samenwerking tussen burgers en andere actoren, waarbij het bedrijfsleven meer voorkomt dan overheden.

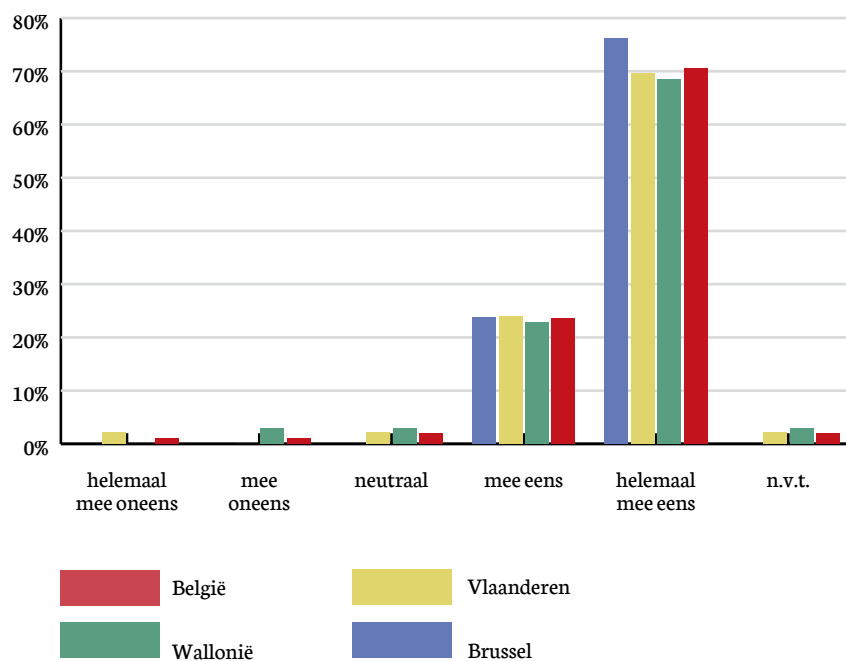

Grafiek 20: Wie zijn/waren de initiatiefnemers (meerdere antwoorden mogelijk – in absolute aantallen)?

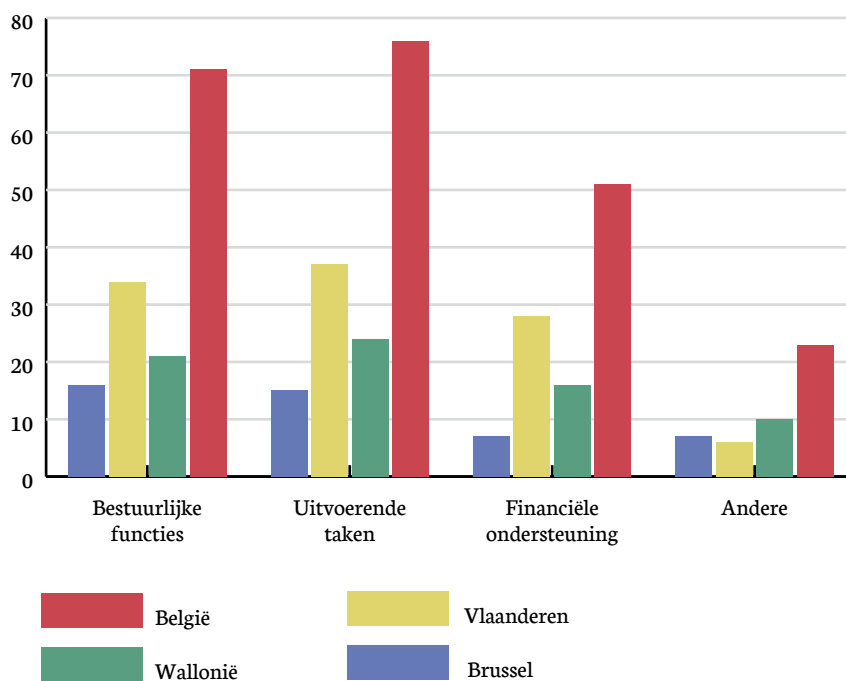
Wanneer we de cijfers van de drie gewesten samen tellen, hebben in ruim 90 procent van de gevallen burgers die lid zijn van het collectief invloed op de invulling, uitvoering en toekomst van het collectief. De resultaten uit de drie gewesten zijn hierbij opvallend gelijklopend. Dit duidt zonder meer op het sterk participatieve karakter van het beheersmodel (*governance*) van deze burgercollectieven.

Op vlak van de verschillende taken zien we opnieuw hoge scores: 76 procent van de burgers neemt daarbij uitvoerende taken op zich, 71 procent administratieve taken en 51 procent draagt financieel bij in de vorm van een aandeel van een coöperatie bijvoorbeeld, of een oogstaandeel bij een CSA-boerderij. In 89 procent van de gevallen zijn burgers actief als vrijwilliger in de productie of uitvoering van de dienst of activiteit waar het collectief zich op richt.

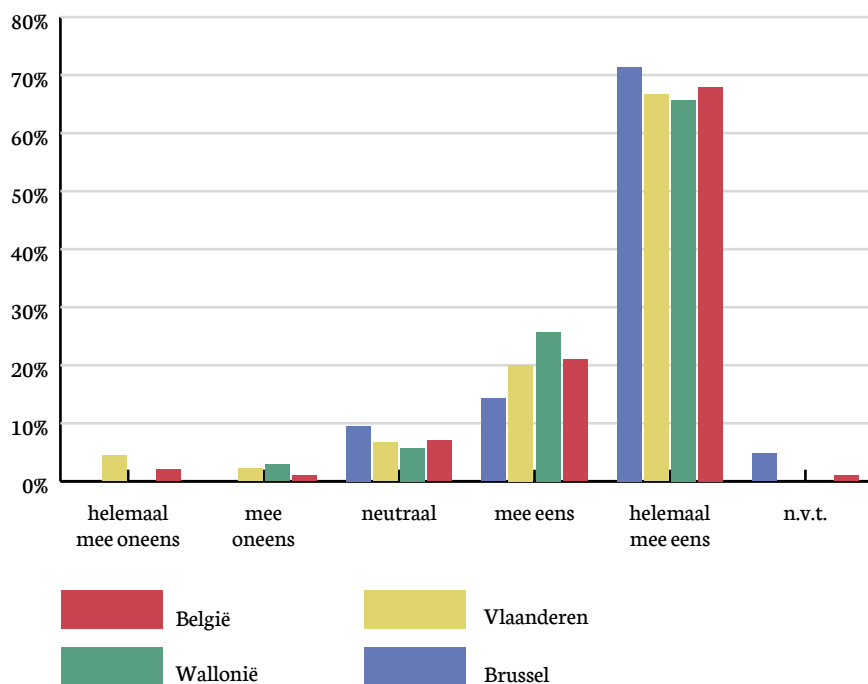
Uit onderstaande grafieken kunnen we besluiten dat de rol van burgers in de drie gewesten vrij gelijklopend is, en kunnen we tevens bevestigen dat burgers een cruciale rol spelen in de verschillende aspecten van de organisatie. Ze zijn zowel betrokken bij uitvoerende als bestuurlijke taken binnen de organisatie.

Grafiek 21: Burgers die lid zijn hebben invloed op de invulling, uitvoering en toekomst van het collectief

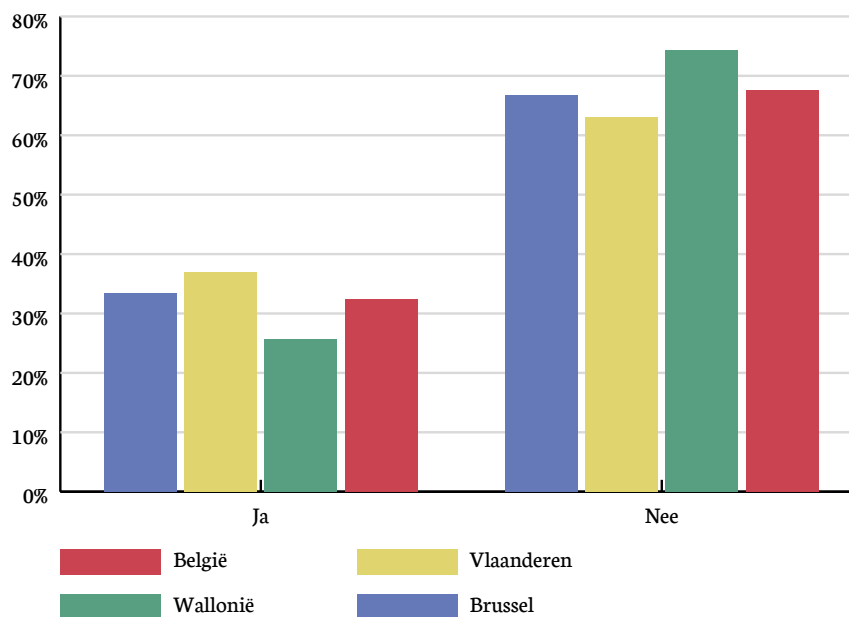

Grafiek 22: Welke rol spelen burgers in het collectief (meerdere antwoorden mogelijk – in absolute aantallen)?

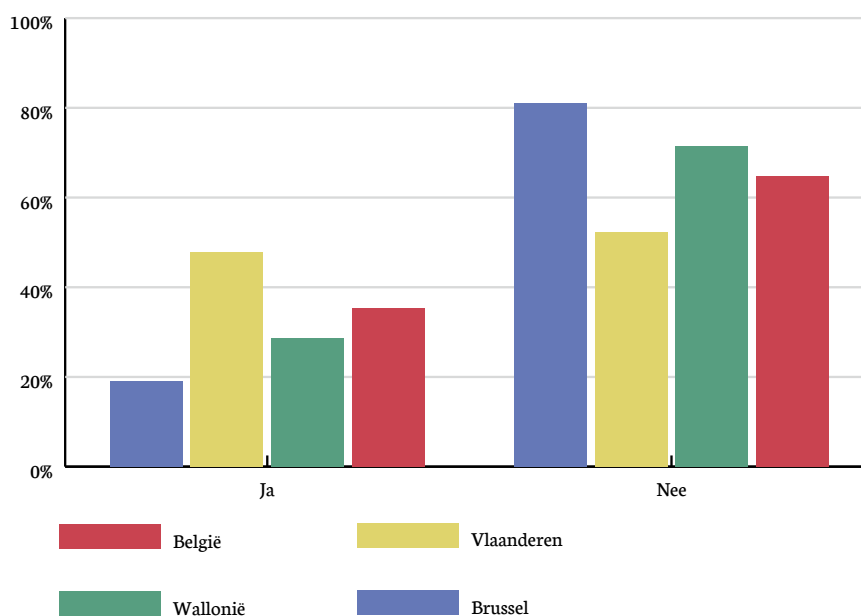

Grafiek 23: Burgers zijn zelf actief als vrijwilliger in de productie/uitvoering van de dienst, de activiteit of het goed waar het collectief zich op richt

Indien de burgers een belangrijke rol in de organisaties spelen, dan betekent dit niet dat er binnen deze burgercollectieven geen invloed van marktwerking zou zijn. Zo blijkt dat er bij 32 procent van de burgercollectieven in België betaalde krachten werkzaam zijn. Het betreft hier in de eerste plaats een verzameling van coöperaties, vzw's en éénmanszaken waarvoor een bepaalde expertise is vereist. CSA-boeren bijvoorbeeld halen hun inkomsten uit oogstaandelen of de verkoop van hun producten. Co-housinginitiatieven dienen architecten of juristen aan te werven voor de realisatie van hun project; energicoöperaties werken met aannemers om de energie-installaties te plaatsen en onderhouden. Wanneer collectieven werknemers in dienst hebben, dan vissen zij uiteraard in dezelfde vijver als reguliere bedrijven. Voor een toekomstig onderzoek zou het interessant zijn te gaan bekijken in welke mate collectieven vooral een beroep doen op werknemers met een bepaalde ingesteldheid of ervaring (bv. als vrijwilliger binnen hetzelfde of een ander initiatief). Ook in Brussel en Wallonië worden betaalde werkkrachten in dienst genomen, al gaat het hier om respectievelijk 33 en 25 procent, en quasi uitsluitend bij coöperaties.

Grafiek 24: Maakt het collectief (soms) gebruik van betaalde krachten?

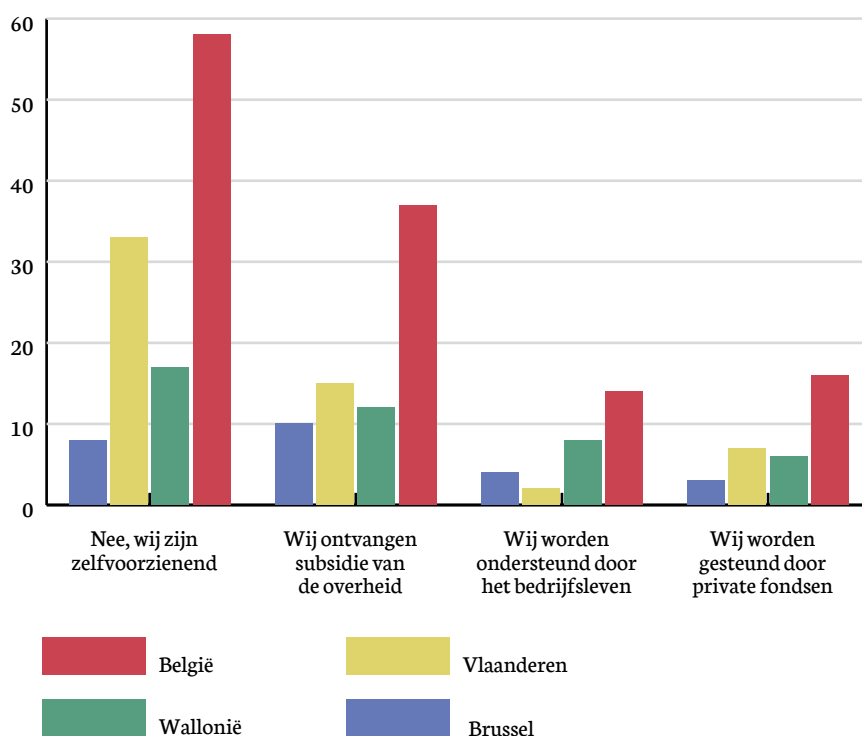
Grafiek 25: Sommige goederen/diensten/activiteiten die wij aanbieden, besteden wij uit aan professionals

Een zichtbaar verschil tussen Vlaanderen enerzijds en Brussel en Wallonië anderzijds, zien we in de mate waarin burgercollectieven goederen/diensten/activiteiten uitbesteden aan professionals. Terwijl dit in Brussel en Wallonië in mindere mate het geval is, wordt dit in bijna de helft van de gevallen in Vlaanderen wel gedaan.

Op het vlak van financiële ondersteuning zien we dat het merendeel van de initiatieven in heel België zelfvoorzienend en dus onafhankelijk is, maar aan Vlaamse kant toch beduidend meer dan aan Waalse en zeker Brusselse kant. Ook dit bevestigt de belangrijke mate van onafhankelijkheid van de collectieven, zij het minder in Wallonië en Brussel.

Tegenover de lagere graad van zelfvoorziening bij deze burgercollectieven staat dan wel dat zij meer beroep doen op ondersteuning door bedrijven en, in mindere mate, door private fondsen.

Sommige initiatieven gaven aan zowel zelfvoorzienend te zijn als subsidies te ontvangen. Het gaat in dat geval om projectsubsidies vanuit de overheid of, in het geval van landbouw, om een subsidie voor biologische landbouw.

Grafiek 26: Ontvangt het collectief financiële ondersteuning (meerdere antwoorden mogelijk – in absolute aantallen)?

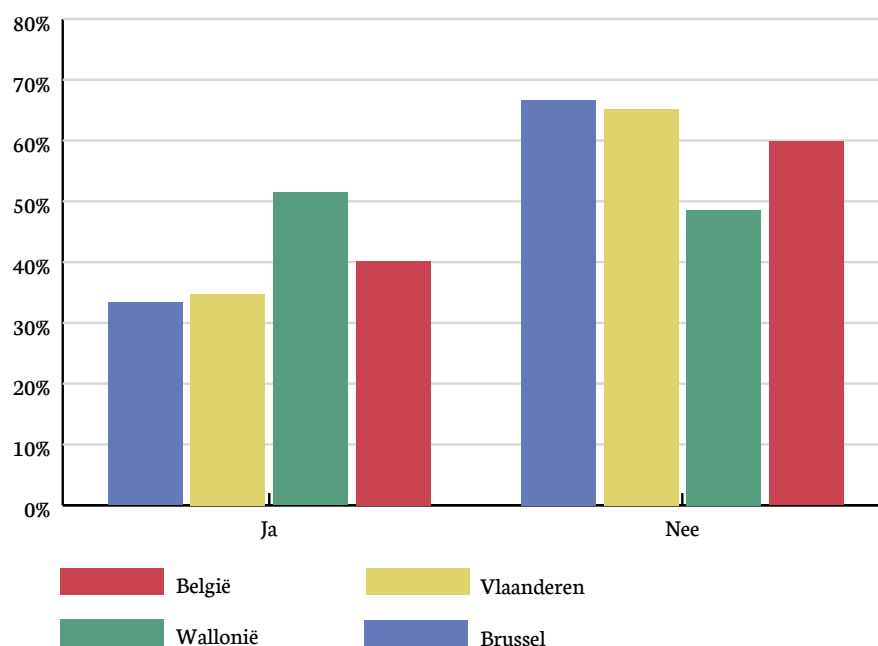
In de laatste vraag bij het onderdeel ‘oprichting en rol burgers’ wordt gepeild of de respondenten hun collectief ook daadwerkelijk als burgerinitiatief beschouwen. Op deze vraag antwoordde 92 procent van de respondenten ‘ja’. De onafhankelijkheid van markt en staat, een initiatief voor en door burgers, komt daarbij het meest naar voor als reden. “Ons collectief zou niet bestaan zonder de inzet van burgers” lieten een paar respondenten zich ontvallen. Daarmee geven deze collectieven hun leefomgeving zelf (mee) vorm in plaats van dit volledig over te laten aan overheid, middenveldorganisaties of private bedrijven. We citeren hierbij enkele andere reacties van respondenten: “het is een collectief op initiatief van burgers dat elke dag verder groeit dankzij hun inzet”, “burgers zijn initiatiefnemer en tevens aandeelhouder van de cvba”, “het zijn de buurtbewoners die zich hier echt inzetten om de sociale samenhang in de buurt te stimuleren”, “Wij zijn een groep burgers die

een taak van de overheid overnemen”.

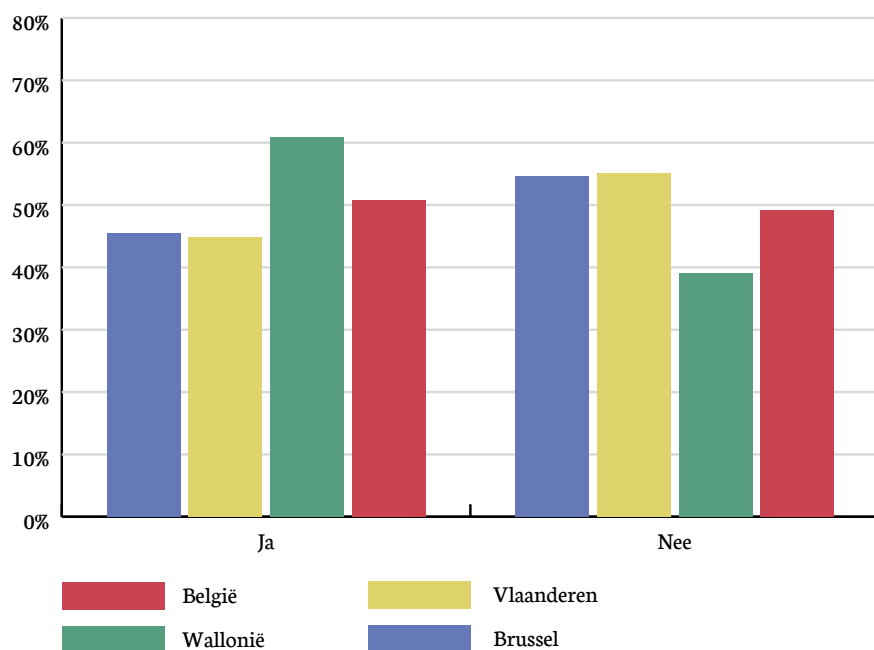
Onder de acht respondenten die hun initiatief niet zelf als burgercollectief bestempelen, zitten voornamelijk CSA's en kleine landbouwers die weliswaar inzetten op veel inspraak van burgers-consumenten maar die vinden dat ze het meeste werk toch zelf verrichten. Zoals eerder aangegeven, balanceren deze initiatieven ook op basis van onze criteria aan de rand van wat we al dan niet als burgercollectief zouden beschouwen.

5. BETROKKENHEID EN PARTICIPATIE

In een ander deel van de enquête werd de betrokkenheid van leden in de organisatie onderzocht. We zien dat Vlaamse en Brusselse burgercollectieven in respectievelijk 65 en 66 procent van de gevallen geen onderscheid maken tussen actieve en niet-actieve leden binnen het collectief. Bij de initiatieven die wel onderscheid maken, heeft dat in respectievelijk 55 en 54 procent van de gevallen weliswaar geen gevolgen voor de invloed die de leden kunnen uitoefenen. Aan Waalse kant wordt er met 51 procent beduidend vaker onderscheid gemaakt tussen actieve en niet-actieve leden. Bij ruim 60 procent van de Franstalige initiatieven waarbij onderscheid gemaakt wordt, heeft dit ook gevolgen voor de invloed die de leden kunnen uitoefenen.

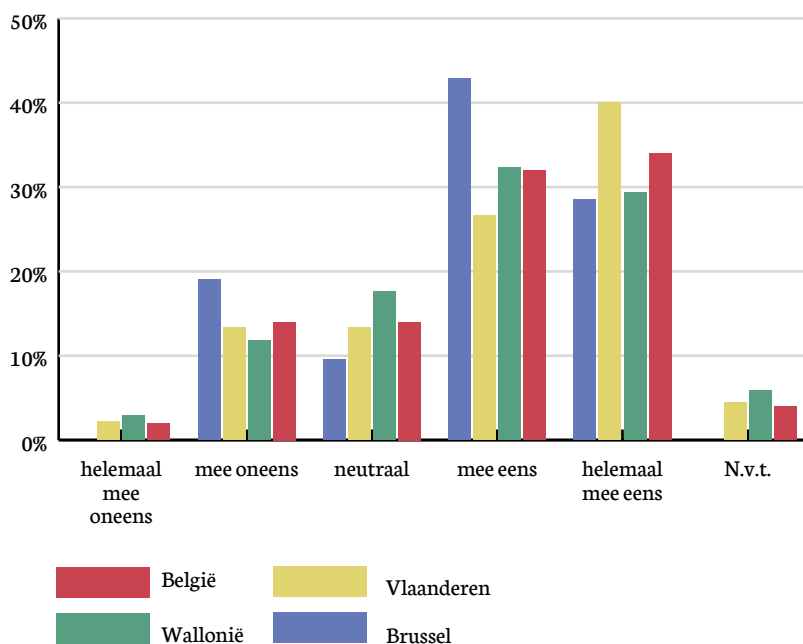
Grafiek 27: Wordt er onderscheid gemaakt tussen actieve en niet-actieve leden van het collectief?

Grafiek 28: Heeft dit gevolgen voor de invloed die zij kunnen uitoefenen?

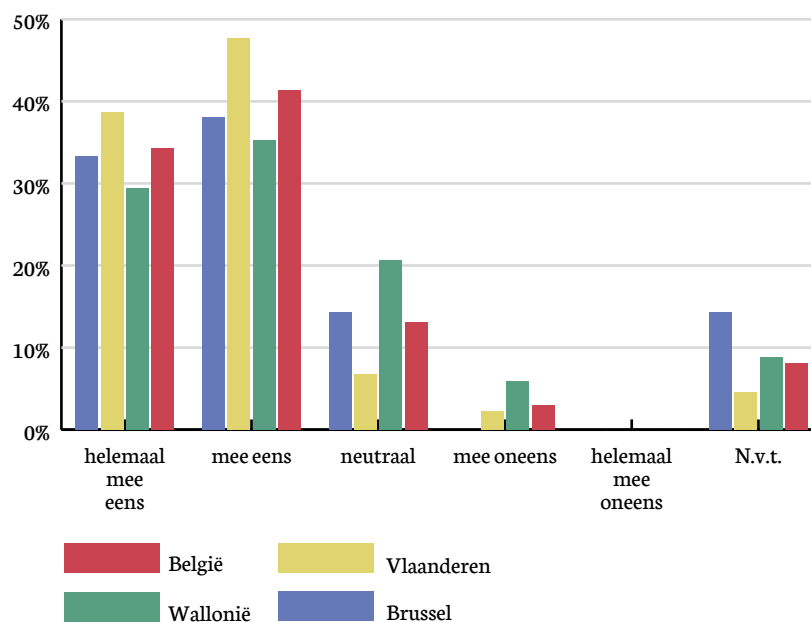
Organisaties als transitiegroepen maken inderdaad onderscheid tussen kernleden die het initiatief trekken en sturen (vergaderingen bijeenroepen, activiteiten opzetten, ...), en ‘meehelpende leden’.

Bij coöperaties zien we bv. een onderscheid tussen actieve en slapende vennoten, tussen gewone coöperanten en leden van de Raad van Bestuur. De mate waarin vennoten actief zijn hangt sterk af van bijvoorbeeld nieuwe initiatieven binnen de coöperatie – waarvoor vennoten dan gevraagd worden om mee te denken – of de mate waarin extra investeringsinspanningen gevraagd worden. Dat laatste hangt dan weer samen met de mate van noodzaak om productiemiddelen (bv. een windmolen bij energiecoöperatie) aan te kopen. Sommige coöperaties – bv. supermarkten – draaien ook op effectieve inzet van hun vennoten via vrijwilligerswerk (bv. een “shift” per maand meedraaien in de supermarkt) wat weer een andere vorm van activering van de vennoten met zich meebrengt. Bij twee derde van de collectieven dragen alle leden hun steentje bij.

Grafiek 29: Binnen onze organisatie draagt iedereen (van gewone leden tot bestuursleden) zijn steentje bij

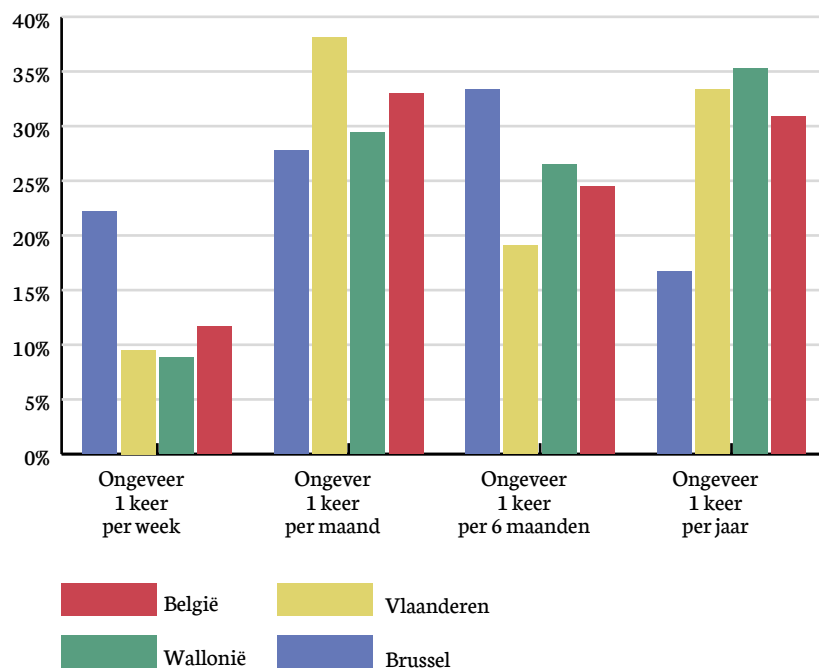
In het merendeel van de gevallen stellen de respondenten dat het bestuur goed zicht heeft op het participatieniveau van de leden.

Grafiek 30: Het bestuur heeft goed zicht op het participatieniveau van leden

Bij één derde van de burgercollectieven is er maandelijks een moment waarop alle leden bij elkaar komen. Bij ongeveer evenveel collectieven is dat eens per jaar. Een kwart

van de collectieven houdt het bij eens om de zes maanden, en een minderheid van 11 procent houdt wekelijkse bijeenkomsten. Dit betekent weliswaar niet dat alle leden ook daadwerkelijk aanwezig zijn. Soms betreft het wederkerende momenten die behoren tot de hoofdactiviteit van het collectief, zoals centrale afhaalmomenten van bio-manden of LETS-cafés. Daarnaast houden veel collectieven op maandelijkse, driemaandelijke of jaarlijkse basis een Algemene Vergadering of Raad van Bestuur. Tot slot zijn er ook organisaties die tweewekelijks beraad houden of die tussen grotere vergaderingen in contact houden via online overlegplatformen. Veel respondenten zijn het er over eens dat het niet gemakkelijk is om het engagement bij de leden hoog te houden. Ze hebben het druk of krijgen andere prioriteiten.

Grafiek 31: Hoe vaak komen alle leden bij elkaar?

6. RELATIE MET ANDERE MAATSCHAPPELIJKE ACTOREN

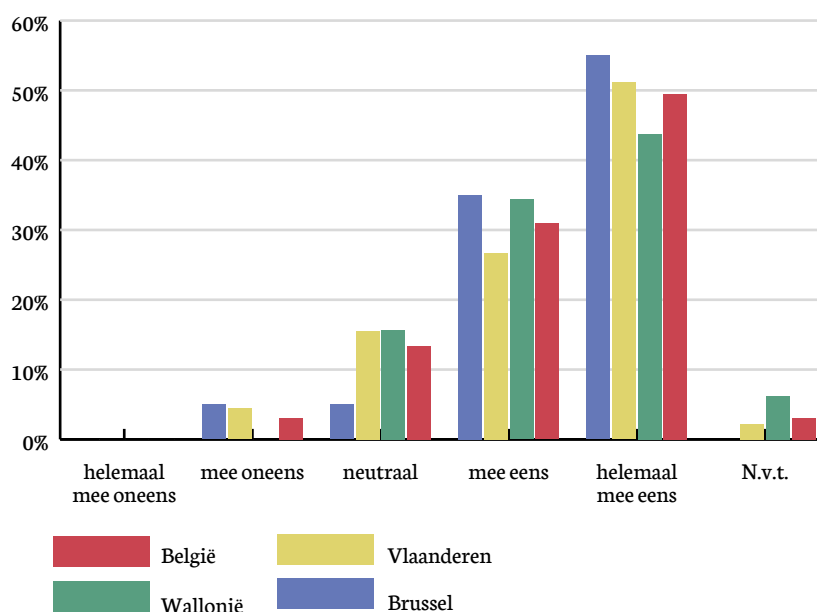
Het laatste deel van de enquête bevraagt de relatie van de burgercollectieven met andere maatschappelijke actoren. Net als in de driehoek, betreft het hier in de eerste plaats de markt (bedrijven) en de staat (voornamelijk lokale overheid). Hoewel ruim 80 procent van de burgercollectieven een goede relatie met de lokale overheid belangrijk acht, functioneren zij toch onafhankelijk van deze. Maar liefst 61 procent van de respondenten is van mening dat hun initiatief zonder de steun van de overheid kan bestaan. Toch is financiële steun vaak belangrijk, zowel voor feitelijke verenigingen, vzw's als coöperaties, om op te starten dan wel om te kunnen groeien.

Maar liefst 78 procent van de burgercollectieven zag weliswaar het daglicht zonder inspraak van de overheid, wat de hypothese uit de literatuur en driehoek bevestigt dat

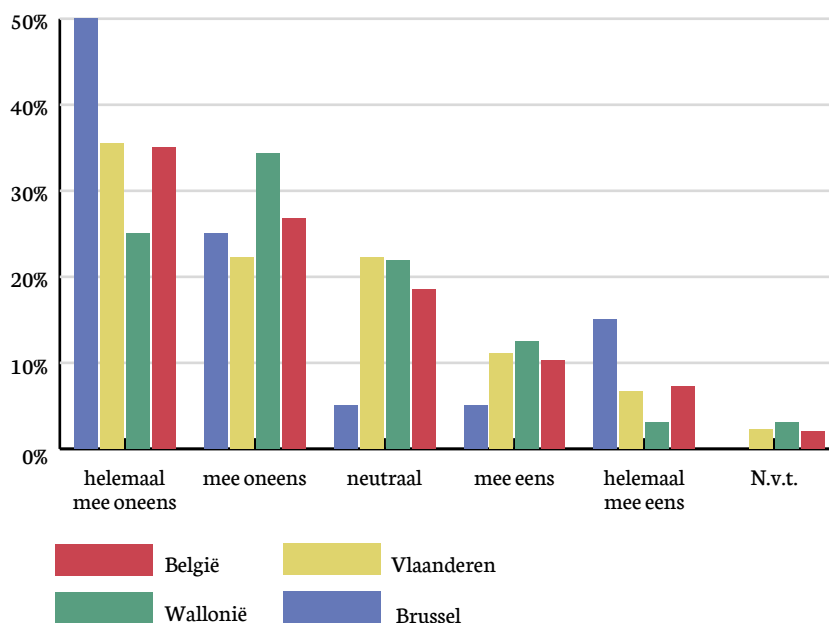
het hier burgers betreft die handelen vanuit een autonome positie.

Het merendeel van de respondenten was het eens met de stelling ‘Ons collectief is zonder inspraak van de overheid tot stand gekomen’, en voegde daar geen extra commentaar bij. Eén respondent schreef dat het “een wens en een keuze” was om het zonder inspraak van de overheid te doen. Een andere voegde eraan toe: “Met dien verstande dat er ook wel wat mosterd gehaald werd bij overheidsinitiatieven. De wetgeving en eisen rond haalbaarheidsstudies hebben heel sterk de richting en vorm mee bepaald van het initiatief”.

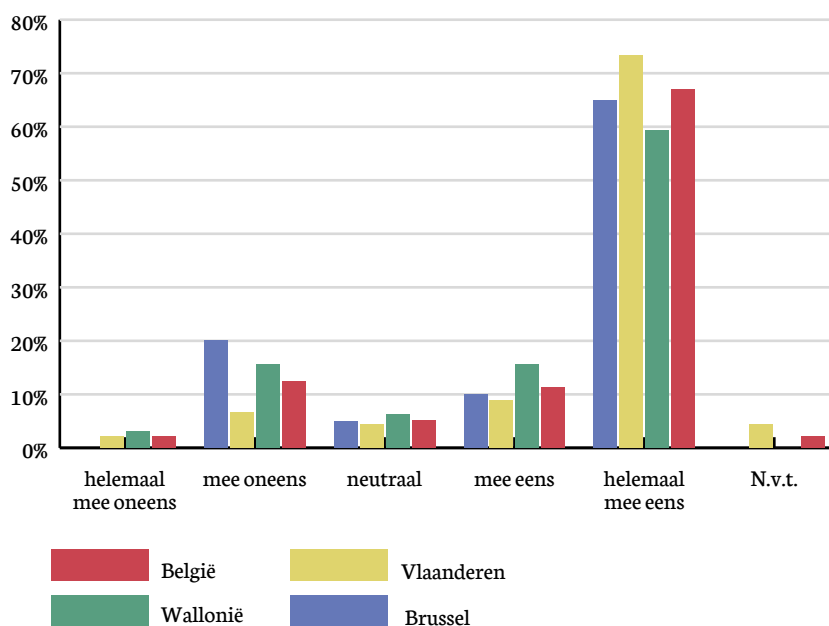
Mensen die het oneens waren met de stelling – en bij wie dus wel sprake was van inspraak van de overheid – haalden voornamelijk de (beperkte) steun aan die ze hebben gekregen bij de opstart dan wel bij de verdere ontwikkeling: “We hebben een weinig subsidies ontvangen voor de lancering van onze activiteit”, “Ons collectief is ontstaan zonder de hulp van de overheid, maar heeft wel hulp gekregen van het gewest voor een pilootproject dat ons in staat stelde dat project te lanceren”.

Grafiek 32: Een goede relatie met de overheid/gemeente is belangrijk voor ons collectief

Grafiek 33: Zonder steun van de overheid zou ons collectief niet kunnen bestaan

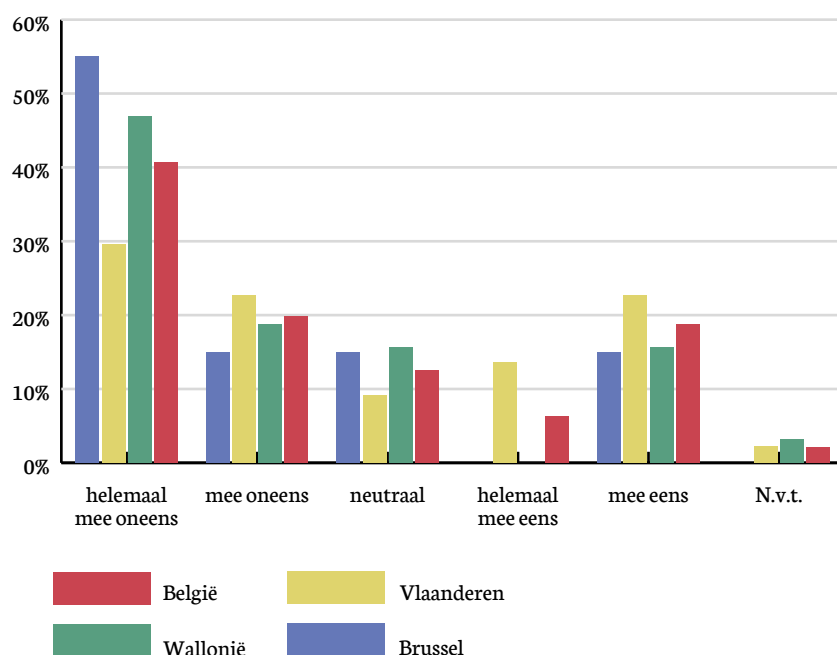

Grafiek 34: Ons collectief is zonder inspraak van de overheid tot stand gekomen

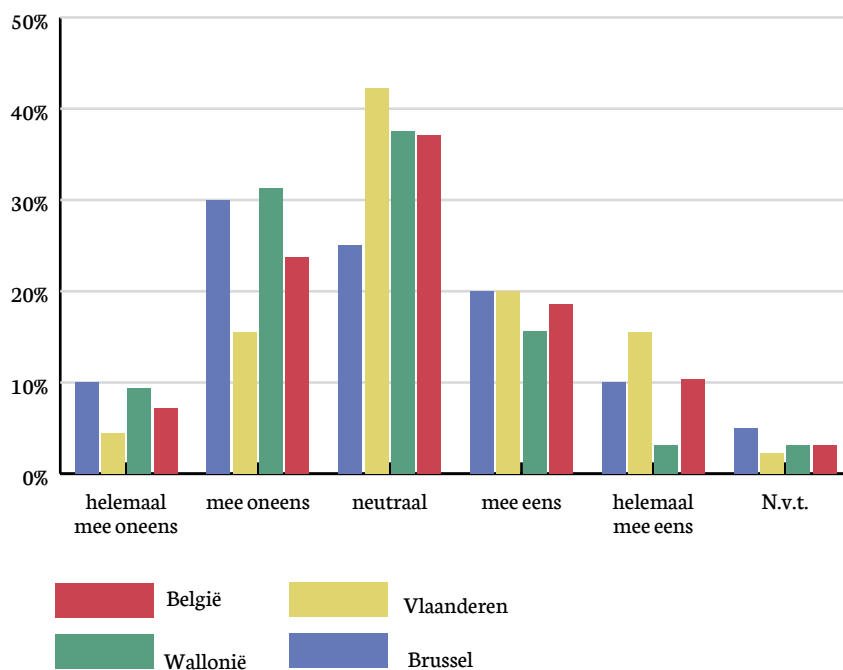
Op de stelling ‘het gemeentebestuur heeft zich actief ingezet voor de ontwikkeling van ons initiatief’, zien we dat dit bij Vlaamse initiatieven opvallend vaker het geval is dan bij Waalse of Brusselse initiatieven. Deze cijfers vragen de nodige omzichtigheid: waren de (Waalse of Brusselse) gemeentebesturen immers wel op de hoogte van het bestaan van het initiatief? “We hielden hen sinds het begin op de hoogte, maar hebben in de eerste twee jaar geen enkele respons gekregen” getuigt een respondent van een Franstalig

collectief. Steun krijgen van lokale overheden loopt inderdaad niet overal van een leien dakje, lezen we af uit de commentaren: *“We hebben heel hard aan mouwen moeten trekken. De dienst participatie is wel al enkele jaren zich zeer positief aan het ontwikkelen, maar de administratie is tergend langzaam”* of *“de relatie is heel dual. Soms worden we als concurrent gezien, soms ‘stelen’ ze onze projecten en soms steunen ze ons”* of nog *“Buiten een enkele geëngageerde stadsambtenaar kregen wij vooral tegenwind van het gemeentebestuur!”*.

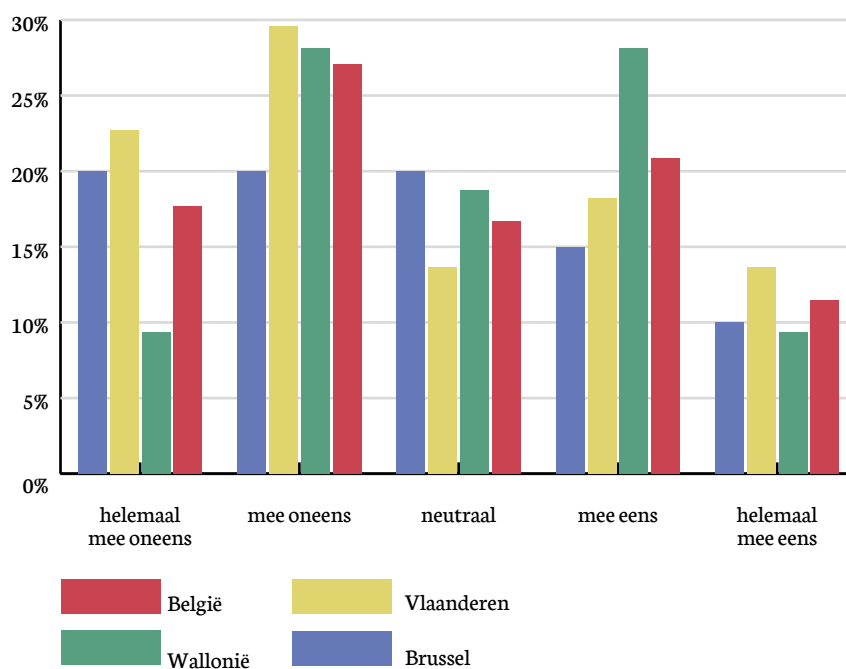
Maar het is niet uitsluitend kommer en kwel: *“Het gemeentebestuur is nog steeds erg voorzichtig met officiële ondersteuning, maar tegelijkertijd hebben we een subsidie ontvangen om ons op weg te helpen”*, of *“Er is geen rechtstreekse hulp, wel beperkte logistieke ondersteuning en goodwill”*, of nog *“De stad maakt onze werking mee mogelijk (middelen + ondersteuning van de diensten)”*. Deze citaten geven, net als de resultaten, een divers beeld met ook positieve ervaringen.

Grafiek 35: Het gemeentebestuur heeft zich actief ingezet voor de ontwikkeling van ons initiatief

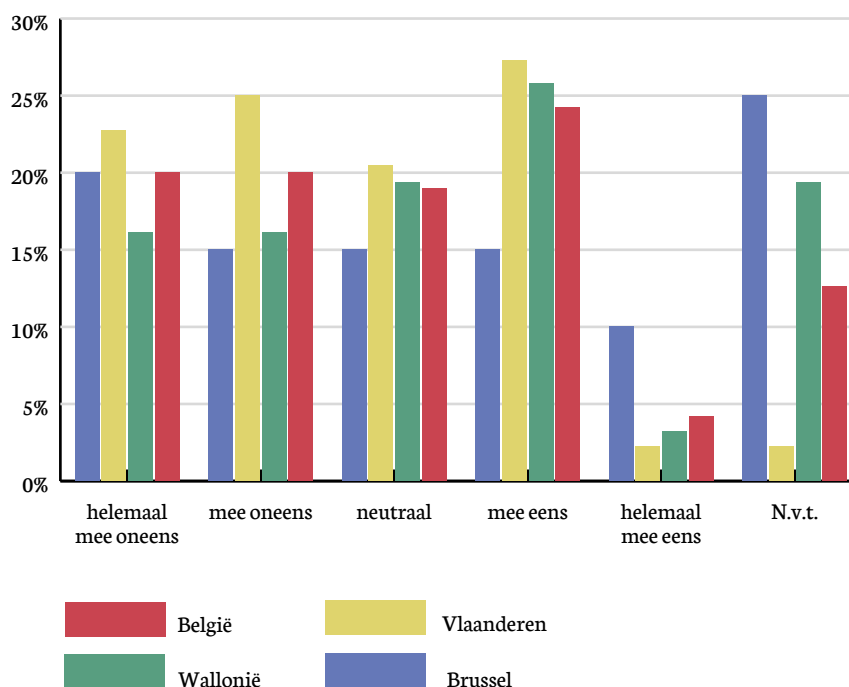

Grafiek 36: Ons collectief is gebaat bij zo min mogelijk inspraak van de overheid

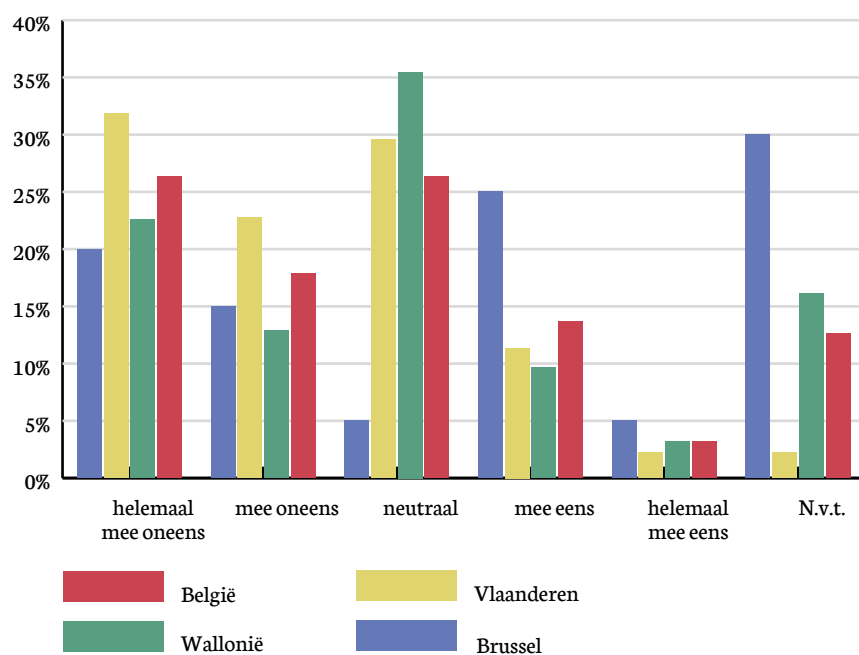
Grafiek 37: Wij overleggen met het gemeentebestuur over welke activiteiten/diensten wij aanbieden

Het antwoord op de vraag of de diensten/activiteiten/goederen die een burgercollectief aanbiedt, overlappen met het aanbod van bedrijven, schetst een gemengd beeld, al lijkt een lichte meerderheid het daar toch eerder mee oneens te zijn. Initiatieven die menen dat hun diensten/goederen/activiteiten wél overlappen, situeren zich voornamelijk in de sector van verkoop van voeding.

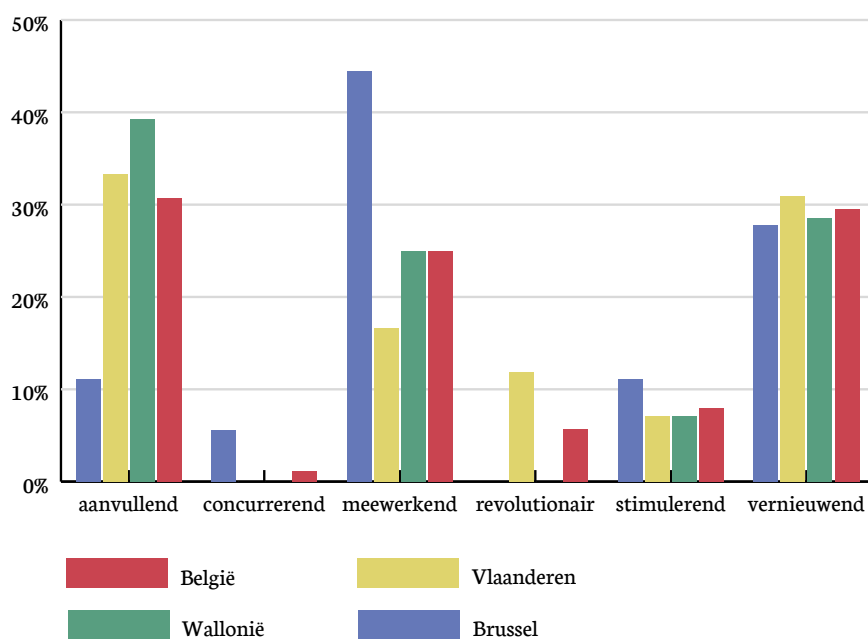

Grafiek 38: De diensten/activiteiten/goederen die wij aanbieden overlappen met het aanbod van bedrijven in de regio

Uitgezonderd enkele initiatieven in Brussel, delen de meeste burgercollectieven niet de mening dat bedrijven hen als concurrent zien. De meeste respondenten zien hun burgercollectief daarentegen veeleer als ‘meewerkend’ (in Brussel), ‘aanvullend’ (in Wallonië en Vlaanderen) of ‘vernieuwend’ (in de drie gewesten) in verhouding tot bedrijven uit dezelfde sector.

Grafiek 39: Bedrijven zien ons initiatief als concurrent

Grafiek 40: Het woord dat ons collectief het beste omschrijft in verhouding tot bedrijven die zich op dezelfde sector richten in de regio is:

7. CONCLUSIES UIT DE ENQUÊTE

Op basis van de hoger geschetste resultaten, kunnen we een aantal algemene conclusies formuleren. Wat betreft de kwantitatieve stijging zien we een bevestiging van de resultaten van het onderzoek uit 2016: sinds 2009 is er sprake van een exponentiële groei van het aantal jaarlijks opgerichte burgercollectieven. Hoewel we voor de Franstalige burgercollectieven geen tijdsreeksen kunnen meegeven, zullen we verder in het hoofdstuk dat onder meer inzoomt op energie, aangeven dat de stijging van het aantal energiecoöperaties in Wallonië een gelijkaardige groei kent als in Vlaanderen.

Uit het socio-demografische luik blijkt dat er sprake is van een goede genderbalans bij burgercollectieven. Verder krijgen we een beeld van respondenten en trekkers die zich doorgaans in de leeftijdscategorie tussen 25 en 45 bevinden, jongeren en vooral senioren zijn opvallend afwezig. *Commoners* zijn in grote mate hooggeschoold, ze combineren hun engagement in een common met een professionele job, die deeltijds of voltijds kan zijn. Is er qua gezinssituatie geen opvallend patroon, dan blijken op vlak van inkomen vooral lage en middeninkomens sterk vertegenwoordigd.

De commons-initiatieven ontwikkelen zich verder in de diverse domeinen van de samenleving, met de hoogste score voor het domein ‘milieu en duurzaamheid’. Ze hanteren verschillende juridische vormen, van feitelijke vereniging over vereniging zonder winstoogmerk tot coöperatie.

Uit de resultaten blijkt heel duidelijk dat burgers autonoom burgercollectieven oprichten, waarbij ze bij de inrichting ervan veel aandacht besteden aan participatie: zo’n zeventig procent van de leden blijkt invloed te hebben op de invulling, uitvoering en toekomst van het collectief. Tevens blijkt dit beeld vrij gelijklopend voor de drie gewesten, waarbij in ongeveer twee derde van de gevallen leden een actieve rol spelen als vrijwilliger. Dit betekent echter niet dat er geen beroep wordt gedaan op betaalde krachten.

Commons initiatieven blijken overwegend financieel onafhankelijk – in Vlaanderen meer dan in Wallonië. Omgekeerd genieten Waalse commons wat meer steun uit de privésector. In het merendeel van de collectieven wordt geen onderscheid gemaakt tussen actieve en niet-actieve leden (actieve leden gaan naar vergaderingen, zetten activiteiten op,... en niet-actieve leden zijn bv. burgers die lid worden van een energiecoöperatie door aandelen te kopen, maar die niet deelnemen aan de activiteiten), en hoewel de frequentie verschilt, is ontmoeting een onderdeel van de beheersstructuur van de commons-initiatieven.

De relatie tussen commons en de lokale overheid kan omschreven worden als die van een gezonde autonomie zonder zich af te zetten tegen de overheid: terwijl 80 procent een goede relatie met de overheid belangrijk vindt, is er een gelijkaardig percentage dat is opgericht zonder inspraak van die overheid, terwijl ongeveer 60 procent aangeeft te kunnen functioneren zonder steun van de overheid. Wat betreft de concrete samenwerking met de lokale overheden schetsen de resultaten een divers beeld: van ontevreden over neutraal tot positief.

Ook ten aanzien van bedrijven is er sprake van autonomie, bijna geen enkel burgercollectief ziet de bedrijfswereld als een concurrent, terwijl de goederen/diensten die commons produceren, in sommige gevallen gezien worden als overlappend (in het bijzonder bij voedselinitiatieven). De concrete relatie met bedrijven varieert van meewerkend (Brussel), aanvullend (Wallonië en Vlaanderen) tot vernieuwend (in de drie gewesten).

Tot slot blijken de commons initiatieven in de drie gewesten niet fundamenteel van elkaar te verschillen. Zijn er gewestelijke variaties – bijvoorbeeld in de financiële onafhankelijkheid – dan blijken commoners en hun collectieven vrij gelijklopende kenmerken te hebben in heel België.

Hoofdstuk 3. **Burgercollectieven nader
bekeken: de domeinen
energie en landbouw
& voedsel**

In het eerste hoofdstuk hebben we bij de situering van het onderzoek de nieuwe golf aan burgercollectieven gekaderd in een nieuwe rol die burgers willen opnemen in de samenleving. Een groeiende groep mensen neemt niet langer vrede met hun rol als louter consument of passieve burger, maar wil mee voorzien in de goederen en diensten horend bij een duurzame, toekomstgerichte samenleving en op die wijze meer controle krijgen op wat op hun bord komt, door de stekker naar binnen komt, of op andere wijze hun dagelijks leven beïnvloedt.

De resultaten toegelicht in het tweede hoofdstuk geven aan dat we effectief te maken hebben met een stijging van het aantal burgercollectieven in tal van maatschappelijke domeinen. Deze staan bovendien op hun autonomie, in combinatie met een goede relatie met de overheid en mogelijke samenwerking met het bedrijfsleven.

In dit hoofdstuk maken we het kader concreet aan de hand van een analyse van de domeinen energie en voeding/landbouw: welke rol kunnen de burgercollectieven in deze domeinen spelen in een eventuele transitie van maatschappelijke systemen?

1. ENERGIE: DE ROL VAN ENERGIECOÖPERATIES IN BELGIË²⁴

12 oktober 2017: in amper 12 uur tijd haalt CVBA Beauvent anderhalf miljoen euro op bij 650 coöperanten uit de streek. Met het geld van de burgers zal de coöperatie een warmtenet aanleggen in Oostende, de volledige energievoorziening van Woonzorgcentrum Avondrust te Varsenare herzien en zonne-installaties plaatsen op publieke gebouwen in Kuurne. De ongezien snelle kapitaalsverzameling toont dat burgers willen investeren in hernieuwbare en duurzame energie via burgercoöperaties.²⁵

Dit voorbeeld toont de kracht van een burgercollectief: het overstijgt de anekdotiek van sympathieke kleinschalige initiatieven in een straat of buurt. Tegelijk blijft het een beperkt initiatief in het licht van de immense uitdaging die ligt in het omvormen van ons energiesysteem tot een volledig duurzaam systeem. Met als einddoel de realisatie van deze transitie in 2050 in het achterhoofd, hanteert bijvoorbeeld de Europese Unie in haar Energiestrategie 2030 (momenteel in herziening) de volgende drie doelstellingen die tegen 2030 moeten zijn bereikt: 40% minder uitstoot van broeikasgassen ten opzichte van 1990, 27% van de energie geproduceerd via duurzame bronnen, en 27% verhoging van de energie-efficiëntie.²⁶

24 Dankwoord: het deel van deze nota over energie was niet mogelijk zonder de hulp van enkele spelers uit de REScoop wereld. In de eerste plaats gaat onze dank uit naar Jan de Pauw van REScoop Vlaanderen en Ecopower voor de cruciale introductie en verdieping in het REScoop verhaal. Daarnaast gaven ook Achim Langer van Courant d'Air, Esther Bollendorff van ENERGIRIS, John Vandaele van Energient en Wout Baert van Campina Energie ons een beter zicht in de werking en structuur van energiecoöperaties.

25 Kustnieuws. (2017). Burgercoöperatie BeauVent haalt in 12 uur anderhalf miljoen euro op voor duurzame energieprojecten: <https://www.kustnieuws.com/wonen-en-welzijn/burgercooperatie-beauvent-haalt-12-uur-anderhalf-miljoen-euro-op-duurzame-energieprojecten/>

26 Europese Commissie, (2014). 2030 Energy Strategy: <https://ec.europa.eu/energy/en/topics/energy-strategy-and-energy-union/2030-energy-strategy>

In wat volgt omschrijven we eerst wat energiecoöperaties zijn, geven we een actuele stand van zaken met enkele concrete voorbeelden, om vervolgens de potentiële bijdrage van energiecoöperaties aan de transitie van het energiesysteem te analyseren. We eindigen met een aantal concrete aanbevelingen.

1.1. Wat zijn REScoops?

In Europa verenigen (een groot deel van de) burgercoöperaties die zich inzetten voor hernieuwbare energie zich als REScoop – via opwekken van energie, het beperken van energieverbruik, of samenaankoopinitiatieven –, wat staat voor *Renewable Energy Sources Cooperatives*. Het spreekt voor zich dat, terwijl deze coöperaties zich specifiek voor onder meer duurzame energieproductie inzetten, er in principe ook niet-duurzame energie via coöperaties kan geproduceerd worden²⁷ en – vice versa – dat duurzame energie ook binnen andere bedrijfsmodellen dan de coöperatie kan geproduceerd worden. De focus op de REScoops is hier echter interessant omdat de keuze voor duurzame energie inherent verbonden is aan de individuele kwalitatieve maar evengoed organisatorische keuzes die leden van een REScoop maken.

REScoops hanteren de 7 principes van de coöperatie zoals gedefinieerd door de *International Cooperative Alliance* (ICA, de overkoepelende organisatie van de coöperatieve beweging op internationaal vlak) als leidraad voor hun werking. Zij zetten zich in om een deel van hun omgevingsenergie te oogsten voor eigen gebruik en nemen zo hun energievoorziening in eigen handen op basis van lokale natuurlijke rijkdommen. De productie van die energie kan gebeuren via alle mogelijke vormen van omgevingsenergie: wind, zon, water, warmte en duurzame biomassa. Typerend voor de REScoops, maar ook vele andere vormen van burgercollectieven, is dat zij vertrekken vanuit de eigen behoefte van de leden die zich om die reden opstellen als “prosumers”: de leden-aandeelhouders van de energiecoöperatie vormen zowel de eigenaars van de vennootschap als de gebruikers van de geleverde goederen, en beslissen samen over de toekomst van het bedrijf. In het geval van energiecoöperaties is aandeelhouderschap een voorwaarde om te kunnen genieten van energie geproduceerd door de coöperatie. Hoewel andere burgercollectieven ook op basis van wederkerigheid werken, is een verplichte kapitaalsinleg niet altijd een vereiste. De vrij grote kapitaalsbehoefte die gepaard gaat met het creëren van bv. een zonneweide of het aankopen, installeren en beheren van een windmolen verklaren waarom aan participatie in een energiecoöperatie over het algemeen financiële voorwaarden – zij het vaak zeer redelijk, met een relatief laag minimumbedrag – vasthangen.

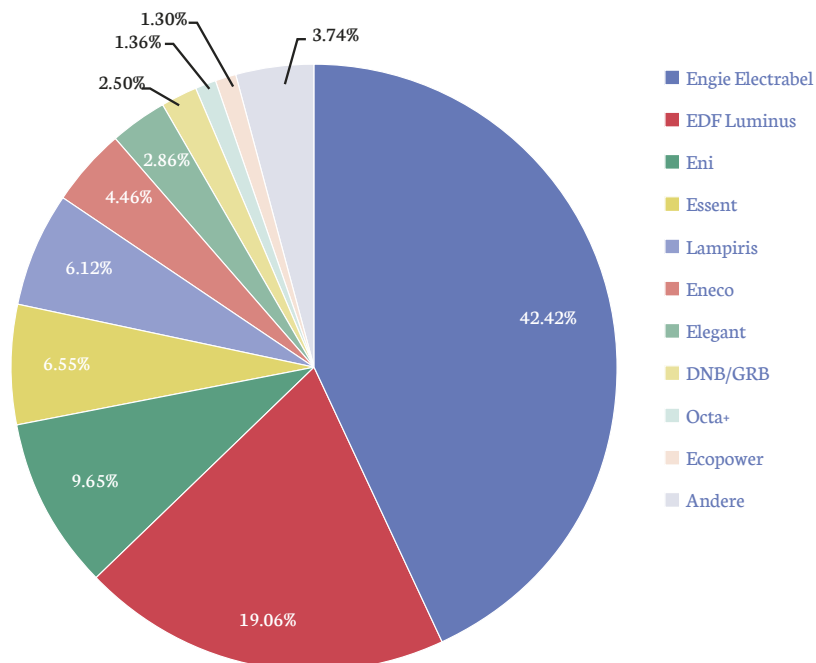
1.2. De rol van REScoops

REScoops hebben de intentie mee te werken aan de transitie naar hernieuwbare energie. Een transitie die bijdraagt aan het behalen van de klimaatdoelstellingen van de hoger vermelde Energiestrategie 2030 van de EU, en de duurzame ontwikkelingsdoelstellingen van de Verenigde Naties (SDG7 en SDG13 ijveren respectievelijk voor duurzame energie voor iedereen en dringende maatregelen tegen klimaatverande-

²⁷ “Een coöperatie is een autonome organisatie van personen die zich vrijwillig verenigen om hun gemeenschappelijke economische, sociale en culturele behoeften en ambities te behartigen door middel van een onderneming waarvan ze samen eigenaar zijn en die ze democratisch controleren” Zie Coopkracht. Wat is coöperatief ondernemen?: <https://www.cooperatiefvlaanderen.be/wat-cooperatief-ondernemen>

ring).²⁸

Energiecoöperaties willen hierbij de lacune vullen die overheid en traditionele bedrijven laten door hun inzet die tot nu toe ontoereikend blijkt voor het realiseren van een volledige energietransitie. Wanneer we het gecombineerde marktaandeel in de huishoudelijke energievoorziening van de twee grootste energieleveranciers ENGIE Electrabel en EDF Luminus, 61,48% in Vlaanderen en 68% in Wallonië, vergelijken met hun gecombineerd procentueel aandeel in het totale vermogen geproduceerde windenergie, 34,4% (391,6MW op een totaal van 1135,9MW) in Vlaanderen en 28,17% (522,488MW op een totaal van 2 332 161MW) in Wallonië, zien we hier een opmerkelijk verschil (grafiek 1 en 2). De investeringen die traditionele bedrijven inderdaad doen in duurzame energievormen als windmolens, staan echter niet in verhouding tot hun werkelijk aandeel in de energiemarkt. Naast de markt heeft ook de overheid niet altijd haar rol opgenomen om een ware energietransitie op gang te brengen. Volgens Professor Aviel Verbruggen koos de overheid bijvoorbeeld onvoldoende voor een toekomstgericht beleid toen het op een kruispunt stond in de nasleep van de oliecrisis en stijgende energieprijzen in de jaren 1970.²⁹

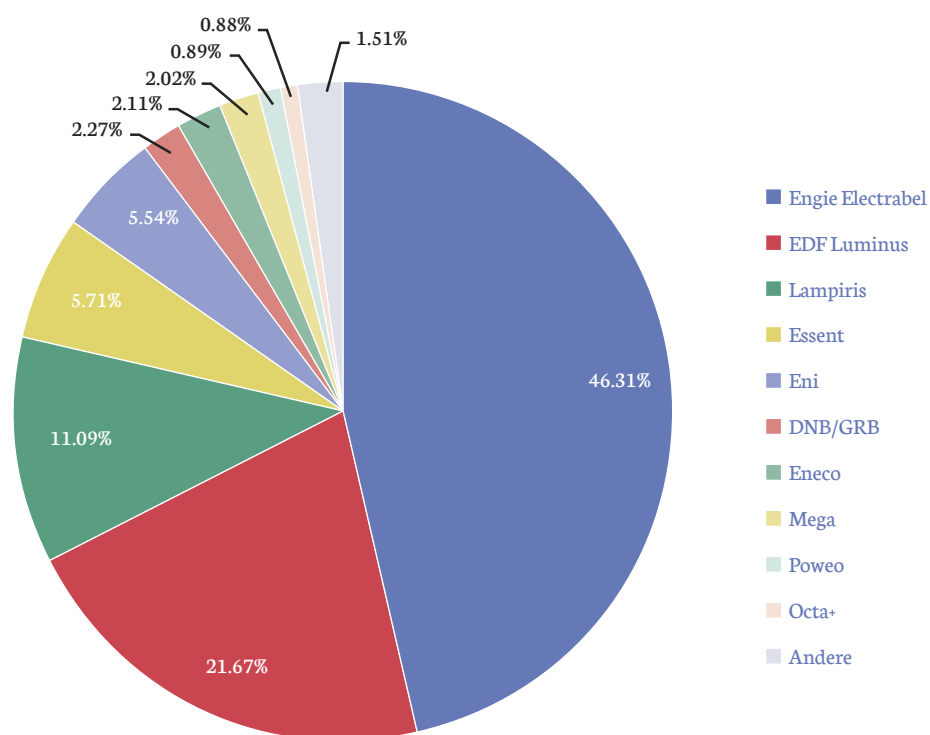
Grafiek 1a: Marktaandeel energieleveranciers Vlaanderen – Elektriciteit (Bron: VREG ³⁰)

²⁸ Europese Commissie, (2014). 2030 Energy Strategy: <https://ec.europa.eu/energy/en/topics/energy-strategy-and-energy-union/2030-energy-strategy>

Vlaamse Regering. (2016). Implementatie van Sustainable development goals in Vlaanderen <https://do.vlaanderen.be/sites/default/files/atoms/files/Mededeling%20aan%20Vlaamse%20Regering%20%20ivm%20implementatie%20SDG%27s%20Vlaanderen.pdf>

²⁹ Verbruggen & Laes, 2009. Noot: Een toekomst met duurzame energie zou er volgens Verbruggen alsnog kunnen komen met een doordachte taksombouw. Dit houdt in dat de overheid de ware, en in eerste instantie hogere, energiefactuur moet aanrekenen en dat ze deze inkomsten op een zorgvuldige manier dient aan te wenden voor ecologische innovatie. Hiermee is onlosmakelijk verbonden dat subsidies en ondersteuning voor niet-duurzame en risicovolle systemen moeten verdwijnen om de weg vrij te maken voor een duurzame transitie, dit in tegenstelling tot de situatie van vandaag waar er nog steeds meer directe en indirecte steun vloeit naar fossiele en nucleaire brandstoffen dan naar zonne- en windinstallaties. Deze oplossing, zo stelt Verbruggen, heeft de overheid echter steeds nagelaten door de angst voor onpopulaire beslissingen (een op het eerste zicht duurder energiefactuur) en efficiënt lobbywerk van de dominante energiebedrijven (Verbruggen & Laes 2009).

³⁰ VREG, (2017). Marktgegevens Elektriciteit 2017: Marktaandelen Actieve Leveranciers: http://www.vreg.be/sites/default/files/statistieken/marktaandelen/20180110-e-nl-marktaandeel_maandelijks_netbeheerderds_h_plus_nh.pdf

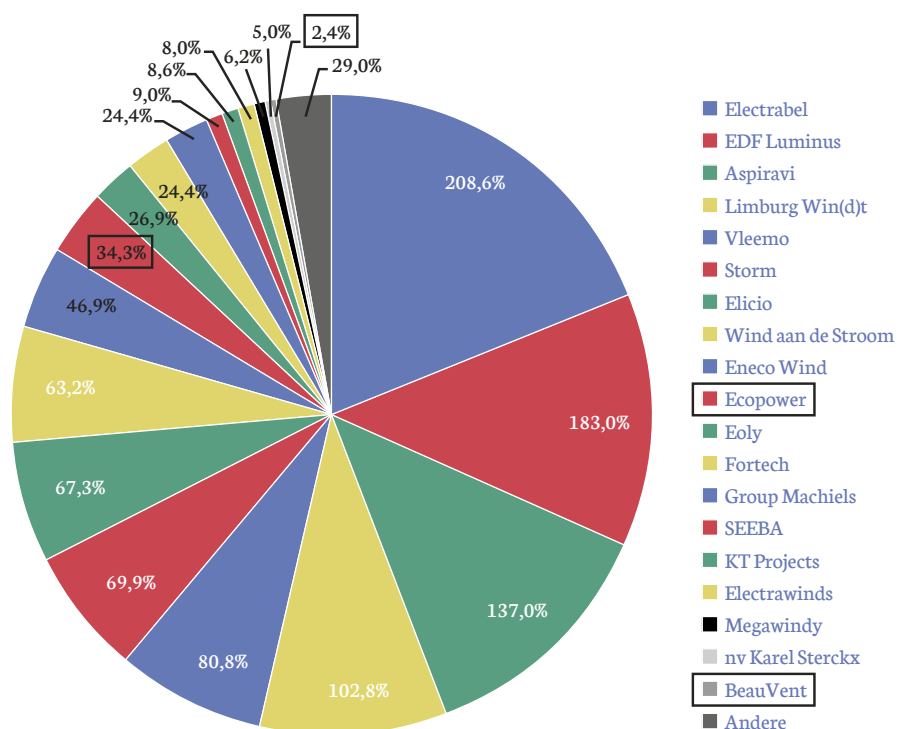

Grafiek 1b: Marktaandeel energieleveranciers Wallonië - Elektriciteit (31/03/2018) (Bron: *APERE*³¹)

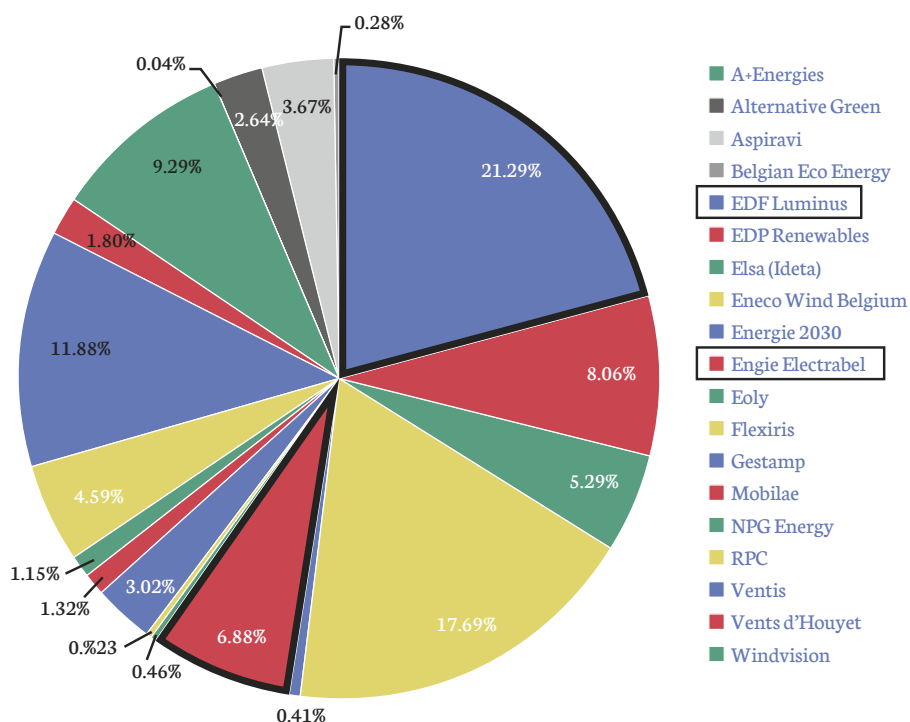
De traditionele maatschappelijke actoren (markt en overheid) lijken er op het vlak van energievoorziening tot op heden onvoldoende in te slagen om antwoorden te formuleren op de klimaatsverandering. Burgers en hun energiecoöperaties nemen daarom mee het heft in handen. Dergelijke evoluties zien we bijvoorbeeld in landen als Denemarken, met in 2004 al meer dan 150.000 coöperanten bij een REScoop, en Duitsland, waar meer dan een miljoen burgers en hun coöperaties bijna een derde van alle hernieuwbare energie-installaties bezitten.³²

31 APERE asbl, (2018). http://www.apere.org/sites/default/files/doc/180716_liste_projets_publics.pdf

32 Holemans D., 2016.

Grafiek 2a: Aandeel van de totale productie windenergie in Vlaanderen per leverancier (Bron: ODE³³)

Grafiek 2b: Aandeel van de totale productie windenergie in Wallonië per leverancier (30/06/2018) (Bron: CREG³⁴)

33 ODE. Marktspelers Windenergie: <https://www.ode.be/windenergie/de-cijfers/marktspelers>

34 CREG, (2018). <https://www.creg.be/fr/consommateurs/le-marche-de-lenergie/parts-de-marche-des-fournisseurs-denergie>

Naast het vernieuwende type van engagement zijn energiecoöperaties in eerste instantie waarde- en niet winst-gedreven, en zetten ze zich in voor mede-eigenaarschap, democratische controle en dienstverlening. Dit leidt tot nog tot twee bijkomende voordelen.³⁵ REScoops bouwen mee aan een breder draagvlak voor de energietransitie, wat een heikel punt blijft bij veel windprojecten. Yves Pepermans en Ilse Loots van de Universiteit van Antwerpen brachten in 2011 aan het licht dat windprojecten van traditionele actoren vaak op tegenstand stuiten van de omwonenden omwille van de geringe en te late betrokkenheid bij de planning. Ze krijgen hierdoor het gevoel dat ze enkel de negatieve gevolgen van de windmolens moeten dragen en er niemand naar hun verzuchtingen luistert. REScoops zorgen door hun coöperatieve aanpak voor een breed maatschappelijk gedragen project waar burgers zelf meebeslissen over de modaliteiten en waarbij de opbrengsten terugvloeien naar de lokale gemeenschap.³⁶ Ze gaan hierbij uit van de stelling dat hernieuwbare energiebronnen goederen zijn die toebehoren aan de gemeenschap, aangezien omgevingsenergie als wind en zon van iedereen is en niemand deze éézijdig tot zijn bezit kan maken. Ten slotte zetten REScoops zich naast duurzame energieopwekking ook actief in voor energie-efficiëntie, wat aansluit bij de derde doelstelling van de Energiestrategie 2030. De resultaten van Ecopower, de oudste energiecoöperatie in België, tonen dit aan: het elektriciteitsverbruik van het gemiddelde Ecopower-gezin is op acht jaar tijd gehalveerd, wat voor Ecopower in zijn totaliteit voor een huidig jaar overeenkomt met de productie van achttien windturbines (waarvan de ene helft van de gehalveerde elektriciteitsafname te wijten is aan de private aanleg van zonnepanelen en de andere aan effectieve energiebesparing).

1.3. Stand van zaken

België telt op dit moment 27 REScoops die worden vertegenwoordigd in twee federaties (figuur 1). Door de regionalisering van de energiewetgeving besloten de leden van REScoop België, opgericht in 2010, enige tijd later twee gewestelijke afdelingen op te starten: REScoop Wallonië (°2014) en REScoop Vlaanderen (°2015). Sindsdien tellen beide federaties elk dertien leden, met daarboven nog één energiecoöperatie (ENERGIRIS) in Brussel die geen deel uitmaakt van een overkoepelende federatie omdat er voor Brussel (nog) geen bestaat.

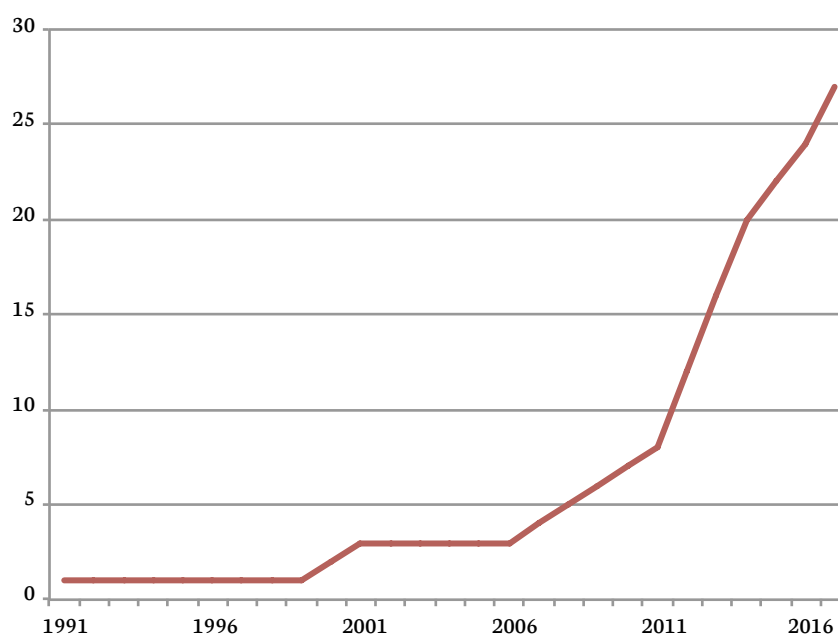
De pionier onder de Belgische coöperaties, Ecopower, ontstond in 1991. Door de relatieve onbekendheid met de factoren waar een energiecoöperatie mee te maken krijgt (o.a. wetgeving, juridische vereisten en technische kennis), heeft het meer dan tien jaar geduurd om te kunnen professionaliseren. Nieuwe REScoops slagen sneller door de intensieve onderlinge samenwerking, iets wat we terugvinden in het zesde principe van de Internationale Coöperatieve Alliantie. In 2000 kwam er met Beauvent een tweede speler op de markt en nog een jaar later zag met Allons en Vent de eerste Waalse REScoop het levenslicht. Vanaf 2007 groeide het aantal energiecoöperaties geleidelijk aan om sinds 2012 fors toe te nemen (grafiek 3).³⁷ In het eerder onderzoek naar burgercollectieven in Vlaanderen verricht in 2016 verklaarden we deze groei in de context van de financieel-economische crisis. Deze fungeerde als een wake-up call:

35 REScoop Vlaanderen. Over REScoop Vlaanderen: <https://www.rescoopv.be/over-rescoop-vlaanderen-0>

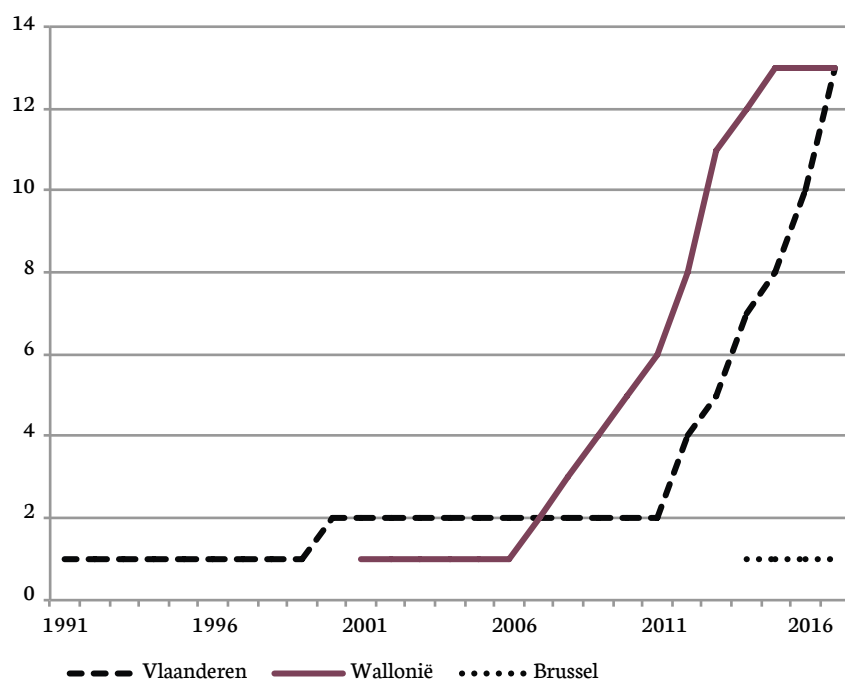
36 REScoop Vlaanderen, (2014). Over Draagvlak en Participatie bij windenergie: https://www.rescoopv.be/sites/default/files/Standpunten/Standpunt_Over_Draagvlak_en_Participatie.pdf

37 Noy F. en Holemans D., 2016.

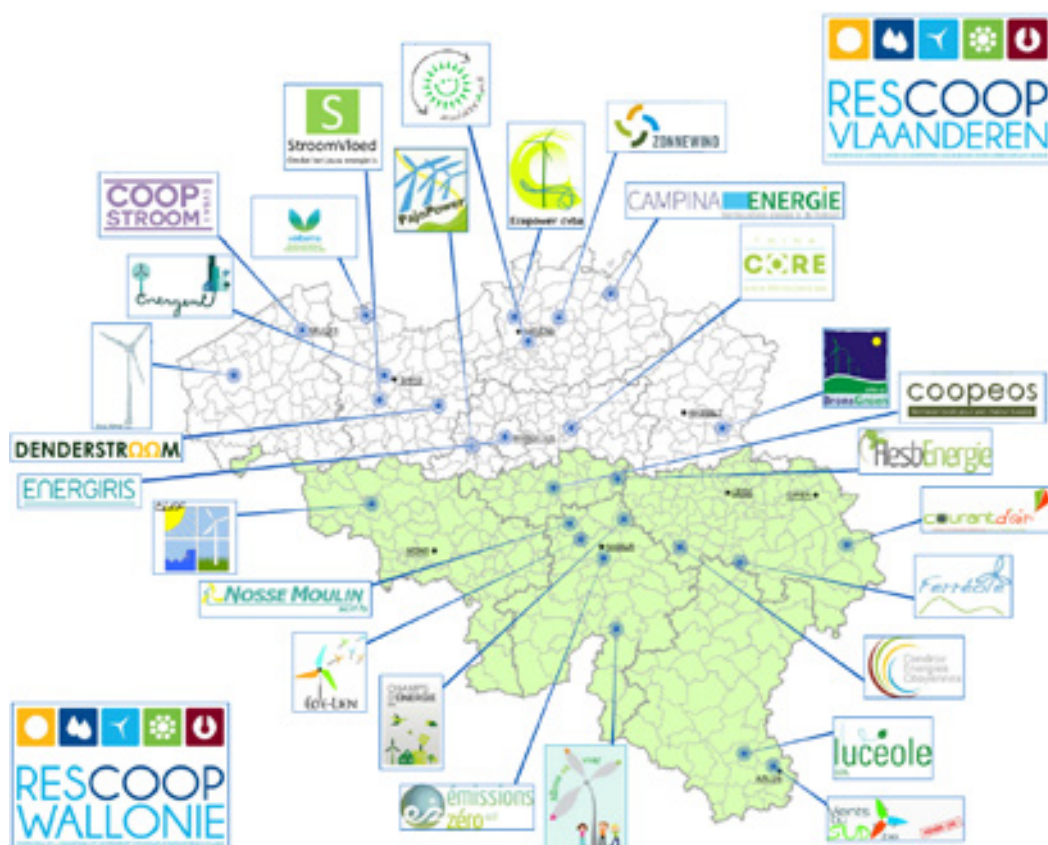
burgers verloren hun vertrouwen in markt en overheid en namen zelf het heft in handen om de transitie op verschillende domeinen zelf op te starten. Opmerkelijk is dat de evoluties in Vlaanderen en Wallonië een zeer gelijkaardig patroon volgen, zij het dat het aantal Waalse coöperaties sterk groeide vanaf 2007 terwijl dit bij de Vlaamse pas begon in 2012 (grafiek 4). Let wel: hierbij werd enkel rekening gehouden met het aantal nieuwe coöperaties, niet met het aantal leden dat zij in totaal hebben. Mogelijke oorzaken voor het later doorzetten van deze trend in Vlaanderen zijn het grote ledental van Ecopower (die gedurende een lange tijd zelf de coöperatieve verzuchtingen van de Vlaming op haar eentje kon invullen), en mogelijks ook de andere beleidscontext, maar dit vergt nader onderzoek. Het betreft voor alle duidelijkheid in beide grafieken de cumulatieve evolutie. Omdat energicoöperaties over het algemeen stabiele organisaties zijn – er verdwijnen er weinig, zeker op korte termijn – gaat het hier om een goede weergave van de actuele situatie.

Grafiek 3: Evolutie REScoops België

Grafiek 4: Gewestelijke evolutie REScoops

Figuur 1: energiecoöperaties in België (Bron: op basis van Nosse Moulin, 2016³⁸)

38 Moulin N., 2016. REScoop: <http://www.nossemoulin.org/rescoop/>

Om een beter zicht te krijgen op wat een REScoop precies is en wat ze allemaal doet, lichten we hieronder twee coöperaties toe: Courant d’Air uit de Oostkantons en Campina Energie uit de Kempen.

1.3.1. Courant d’Air

Het verhaal van Courant d’Air is enigszins anders dan dat van de meeste REScoops in Wallonië. Waar het meestal lokale groepen zijn die gecontacteerd worden door projectontwikkelaars ter vergroting van het draagvlak, liggen de wortels van Courant d’Air bij het idee van twee personen in 2004 om een eigen windproject te ontwikkelen. Gedurende vijf jaar werkten ze hier op vrijwillige basis aan en tijdens dit proces kregen ze, mede door intensieve uitwisseling met Ecopower, steeds meer het idee om burgers te betrekken en een REScoop op te richten. Na vijf jaar voorbereidend werk kregen ze de vergunning voor een windpark van vijf molens in Weismes waarna snel de eigenlijke burgercoöperatie Courant d’Air in 2009 werd opgericht. De vennootschap van de twee initiatiefnemers, die fungeerde als projectleider, richtte dan een partnerschap op waarbij twee molens in hun eigen handen bleven, twee molens aan de nieuwe coöperatie en één aan Ecopower werden toegekend. Courant d’Air startte vervolgens met de verkoop van aandelen om de bouw van de twee molens te financieren. Een jaar later was het nodige bedrag van een miljoen euro verzameld (Ecopower leverde de rest van het nodige geld via een lening) en begon de bouw van het park die werd afgerond in 2012. In de jaren volgend op hun eerste windpark in Weismes ontwikkelde Courant d’Air in partnerschap met andere actoren nog windparken in Walhain (waar ze voor 44,86% aandelen heeft in twee van de zes molens) en in de Franse gemeente Chagny (met een investering van €50.000 als symbolische actie). Sinds 2017 realiseerden ze ook hun eerste twee zonneprojecten in Welkenraedt (een 400-tal panelen op het gemeentelijk sportcentrum) en Weismes (panelen op de gemeentelijke scholen).

Cruciaal in de ontwikkeling en professionalisering van deze coöperatie zijn, naast de concrete windmolens en fotovoltatische installaties, twee Europese investeringsprogramma’s: Horizon 2020 en Leader 14-20. Horizon 2020 wil onderzoek en innovatie ondersteunen in het kader van de Europa 2020 strategie. Rond dit programma ontwikkelde er zich een consortium van zes Europese actoren: vijf Europese coöperaties waaronder Courant d’Air en Ecopower en de overkoepelende federatie REScoop.eu. Het consortium kreeg de naam REScoop MECISE (Mobilizing European Citizens to Invest in Sustainable Energy) en volgt de algemene REScoop filosofie door op een coöperatieve manier publieke en private hernieuwbare energieopwekkende en energiebesparende projecten te ontwikkelen. De Europese Commissie ondersteunt het vier jaar durende programma met €2.000.000 op voorwaarde dat dit resulteert in een vijftienvoud aan investeringen (€30.000.000). Het doel van dit project is om een balans te vinden tussen energieproductie en energiebesparing: de inkomsten uit de opwekkingen van hernieuwbare energie staan het consortium toe om te investeren in energie-efficiëntie.

Het Europese programma LEADER 14-20 (Liaison Entre Actions de Développement de l’Economie Rurale) heeft als doel om lokale actoren te ondersteunen in het toekomstgericht ontwikkelen van hun plattelandsregio. 20 Waalse Groupes d’Action Locale (GAL) werden erkend als LEADER-gebied en krijgen subsidies voor projecten ter bevordering van plattelandsgebied. In het zuiden van de Duitstalige Gemeenschap is

Courant d’Air binnen de plaatselijke GAL verantwoordelijk voor het domein energie. De coöperatie ontwikkelde hiervoor de actie “La chasse aux joules” die zich richt op het sensibiliseren van jongeren door hun scholen als testcase te gebruiken voor een verhoogde energie-efficiëntie.

Deze twee gesubsidieerde programma’s zorgen voor de noodzakelijke financiële ondersteuning waarmee de REScoop in staat is om personeel te betalen en zo verder te groeien en professionaliseren. Tot en met de bouw van het eerste windpark gebeurde al het werk binnen de coöperatie op vrijwillige basis, in 2013 wierf ze een eerste betaalde kracht aan voor één dag per week waarna dit aantal gestaag groeide tot 4,1 voltijdse equivalenten in 2017. Naast deze twee programma’s zet de coöperatie zich ook nog in om de gemeente Weismes te helpen met energie-efficiëntie, heeft ze een project met een elektrische deelauto lopen en organiseerde ze tal van andere sensibiliserings- en mobiliseringsacties. In 2017 rondde de coöperatie de kaap van 2000 aandeelhouders.

1.3.2. Campina Energie

De wortels van Campina Energie liggen in een crowdfundingactie opgezet door Turnhoutse burgers om een lokale watertoren te kopen en hier een plek voor de plaatselijke inwoners van te maken. Toen dit niet lukte, besloot de groep achter de actie, VZW De Koep, om met het verzamelde geld de stad op een andere manier duurzamer te maken. Het idee om een energiecoöperatie te starten, ontstond op hetzelfde moment dat een aanvraag van Eneco, een Nederlands energiebedrijf, om twee windmolens te bouwen in Turnhout werd afgewezen door het toenmalige stadsbestuur. Een groep enthousiastelingen verzamelde zich in december 2013 en nog geen maand later contacteerde Eneco hen met de vraag om te bekijken hoe lokale groepen een rol konden spelen in een nieuwe vergunningsaanvraag. In september 2014 diende Eneco na verschillende gesprekken een nieuwe aanvraag tot vergunning in met vermelding van Campina Energie als structurele partner. De samenwerkingsovereenkomst tussen Eneco en Campina Energie bepaalde dat de coöperatie 20% van de aandelen van het windpark kon verwerven. Pas in maart 2015, een klein anderhalf jaar nadat het eerste idee voor een energiecoöperatie was ontstaan, werd de eigenlijke CVBA Campina Energie opgericht. Na het ondertekenen van de contracten en de goedkeuring van de vergunningen ging de coöperatie over tot een eerste kapitaalinzameling in januari 2016. Na amper een tweetal weken stond het vereiste bedrag van €550.000 voor de investering op de rekening. In mei 2017 startten de werken voor de twee molens die in november begonnen te draaien en op het einde van dat jaar werd Campina Energie officieel mede-eigenaar. Aangezien Campina Energie nog een jonge coöperatie is, zijn de twee molens in samenwerking met Eneco op dit moment nog de enige realisatie, maar meer projecten zitten in de pijplijn.

Campina Energie is op dit moment nog steeds een vrijwilligersorganisatie zonder betaalde krachten maar telt ondertussen wel al een 750-tal coöperanten die samen meer dan 3000 aandelen bezitten. De aandeelhouders investeren in de cvba die op haar beurt investeert in specifieke projecten. Hierdoor zijn de burgers mede-eigenaar van alle projecten en is het risico van de investering verspreid over meerdere initiatieven. Naar coöperatief gedachtegoed heeft elke aandeelhouder, ongeacht zijn of haar aantal aandelen, één stem waarmee hij of zij op de jaarlijkse aandeelhoudersvergadering mee richting kan geven aan de toekomst van de REScoop. Ze beslissen hier onder andere over het risico dat de coöperatie mag nemen in toekomstige projecten, hoe snel ze mag

evolueren en hoe groot de nood aan professionalisering is. De coöperatie stelde zichzelf als doel om in 2023 te participeren in meerdere windmolens en zonnepaneelprojecten. Daarnaast engageert ze zich ertoe om de eigen energieproductie aan de vennoten te leveren, via een erkende energieleverancier.

1.4. De rol van REScoops in de transitie naar een duurzaam energiesysteem

In welke mate kunnen de REScoops bijdragen aan een transitie naar een duurzaam energiesysteem? Wanneer we de huidige plaats van de REScoops in het brede energieveld bekijken, komen we tot een aantal relevante observaties. We delen deze analyse, op een gelijkaardige manier als de inleiding tot het transitiedenken, op in een deel over transitiedynamiek en de plaats waar de REScoops zich hier bevinden en een deel over transitiesturing en wat er nodig is opdat deze niche zich kan ontwikkelen tot een volwaardig matuur alternatief.

1.4.1. Transitiecurve

De opmars van REScoops in België valt niet te ontkennen. Sinds Ecopower in 1991 het daglicht zag, groeide dit aantal tot 27 met nog steeds nieuwe, startende coöperaties. Zo vonden begin 2018 de opstartavonden voor zeker drie nieuwe energiecoöperaties plaats.³⁹ De curve die deze evolutie weergeeft in grafiek 3 laat ook duidelijk zien dat deze evolutie nog geen stagnatie kent, in tegendeel, de stijging zet zich sinds het begin van de sterke opmars in 2006 resoluut voort. Wanneer we de REScoops echter plaatsen in het gehele (duurzame) energieveld past de nodige bescheidenheid. Grafieken 1a en 2a tonen dit aan voor de situatie in Vlaanderen. Ecopower, die naast energieproducent ook de energieleverancier voor duurzame coöperatieve energie is in Vlaanderen, heeft slechts een marktaandeel van 1,49% voor het aantal huishoudelijke afnemers van elektriciteit (grafiek 1). Wanneer we vervolgens naar het totale geproduceerde vermogen van de windmolens kijken in Vlaanderen (1135,9 MW) valt op dat Ecopower en Beauvent, de twee grootste energiecoöperaties in Vlaanderen, met 34,3MW en 2,4MW respectievelijk verantwoordelijk zijn voor slechts 3,0% en 0,2% van dit vermogen. Dit vertaalt zich in een aandeel van slechts 4% van alle windturbinevermogens in Vlaanderen die in handen zijn van burgercoöperaties ten opzichte van 96% dat in handen is van energiemultinationals of projectontwikkelaars met een hoog overnamerisico. COCITER, de overkoepelende coöperatie van de Waalse REScoops die instaat voor de levering van hun elektriciteit en ontstond in 2015, heeft de capaciteit om te leveren aan meer dan 14.000 huishoudens. Vooralsnog doet ze dit nog maar aan 2400 klanten (wat overeenkomt met ongeveer 10GWh), maar het doel is om op middellange termijn meer klanten te werven en hun capaciteit volledig te benutten. Uit deze cijfers kunnen we alleen maar concluderen dat het noodzakelijk is om nog veel te groeien, willen de energiecoöperaties een grotere impact op het hele energieveld hebben zoals het geval is in Duitsland en Denemarken.

³⁹ Het gaat met name om Herent (ECoOB), Mechelen (Klimaan) en Scherpenheuvel-Zichem (Demerstroom). ECoOB. (2018). Energiecoöperatie Oost brabant. Omdat het beter kan: <http://ecoob.be/#contact>
Gazet van Antwerpen. (2018). Klimaan gaat strijd aan tegen klimaatverandering: https://www.nieuwsblad.be/cnt/dmf20180125_03321467
Transitie Scherpenheuvel-Zichem. (2018). Energie-coöperatie: http://scherpenheuvel-zichem.transitie.be/veerkracht/?page_id=811

Wanneer we de huidige stand van de REScoops in België proberen te plaatsen in de s-curve (zie pagina 25) lijkt deze overeen te komen met de fase van take-off. Dit is de fase waarin de eerste experimenten (Ecopower en Beauvent als pioniers van de voorontwikkeling) reeds gepasseerd zijn en een eerste versnelling (waarneembaar sinds 2006) in de niche plaatsvindt. De pioniers verbinden zich en proberen met één gezamenlijke stem (REScoop Wallonië en REScoop Vlaanderen) naar buiten te treden, een fase van destabilisatie waar de gevestigde orde (de traditionele energiebedrijven) voelt dat niches zich aan het opwerken zijn en plaatselijk al obstakels ondervindt. Voorbeelden van deze obstakels zijn onder andere de gemeentebesluiten die een minimum aan burgerparticipatie bij energieprojecten eisen – waarover later meer – en subsidies voor energiecoöperaties (zoals Horizon 2020 bij Courant d’Air). Ten slotte kunnen we binnen de gevestigde orde ook de eerste tekenen van een ontrafeling door de niche vinden. Hieronder verstaan we onder andere het lobbywerk van de overkoepelende Europese REScoopfederatie binnen de EU, de genegenheid van de EU ten opzichte van energiecoöperaties, het overwegen van een overnamebod van het Nederlandse Eneco door een vereniging van Europese REScoops en ten slotte de verschillende positieve samenwerkingsvormen⁴⁰ van traditionele energiebedrijven met burgercoöperaties voor individuele windprojecten.

1.4.2. Transitiesturing: kansen geven aan burgercoöperaties

Wat is er nodig opdat REScoops de fase van take-off kunnen ontstijgen en kunnen uitgroeien zodat ze een volwaardig alternatief kunnen vormen voor de gevestigde orde? Wie kan de transitie ondersteunen zodat ze over de mogelijkheden beschikken om te groeien en hoe moet dit gebeuren? In de inleiding tot het transitiedenken bleek dat er zowel een belangrijke rol is weggelegd voor de overheid als voor de niches/burgercollectieven zelf. Maar wat betekent dit nu concreet voor de sector van REScoops? De Duitse Energiewende is alleszins een concreet voorbeeld van de impact van het overheidsbeleid op mogelijke burgerinitiatieven. Als een van de eerste landen voerde Duitsland al in 1990 een wettelijke regeling in die bepaalde dat stroom uit hernieuwbare energie op het net wordt toegelaten, en kwamen er minimale vergoedingen voor deze stroomproductie. Tien jaar later, met de Hernieuwbare Energiewet, werd het stimuleringskader in Duitsland nog sterker, met langlopende contracten voor vaste terugleververgoedingen als je stroom op het net zette. Deze feed-in tarieven werden wereldwijd het model. Het creëerde een stimulerend kader voor de uitbouw van hernieuwbare energie waarbij burgerinitiatieven een centrale rol speelden. In 2012 was een kwart van de elektriciteitsproductie afkomstig uit hernieuwbare energiebronnen, waarbij bijna de helft van de geïnstalleerde capaciteit in handen was van burgers en hun coöperaties. Wanneer de Duitse regering onder druk van de Europese Unie haar systeem van feed-in tarieven in 2016 moest vervangen door aanbestedingen, werd het heel wat moeilijker om nieuwe burgerinitiatieven op vlak van hernieuwbare energie op te starten.⁴¹

Met **F11 (burgercollectieven ondersteunen)** van de sociale transitie systemen in het achterhoofd is het dus aangewezen dat overheden, van het Europese tot het lokale niveau, een toekomstgericht beleidsplan ontwikkelen dat mogelijkheden biedt om energiecoöperaties te ondersteunen. Een belangrijk argument hierbij is dat burgers zo het eigenaarschap van onze omgevingsenergie terug claimen. Daarnaast vloeien op deze

⁴⁰ Naast positieve samenwerkingsvormen tussen REScoops en traditionele bedrijven bestaan er echter ook onevenwichtige samenwerkingsmodellen. In dergelijke gevallen is de coöperatie slechts minderheidsaandeelhouder van het project zonder eigenaar te zijn van de geproduceerde stroom.

⁴¹ Holemans D., 2016.

manier de opbrengsten van die omgevingsenergie terug naar de gemeenschap. Om dit te verwezenlijken, kunnen overheden samenwerken met de REScoopspelers om een kader te scheppen dat het coöperatieve ondernemerschap stimuleert. Dit zou concreet kunnen betekenen dat er een minimum aan burgerparticipatie bij nieuwe energieprojecten bepaald wordt. Dit bestaat op dit moment al op enkele plaatsen. In 2013 keurde de Waalse regering een cadre de référence goed waarin te respecteren normen werden opgesteld voor nieuwe windmolens groter dan 100kW. Het kader verplicht privéontwikkelaars, indien lokale overheden dit vragen, om het eigenaarschap van hun projecten open te stellen tot 24,99% voor burgers en nog eens 24,99% voor de gemeenten.⁴² Dit kader is nooit omgezet in een decreet, waardoor het geen legale kracht bezit, maar is – zo blijkt uit de feiten – wel maatschappelijk afdwingbaar wanneer een lokale overheid dit vraagt en voet bij stuk houdt. De provincie Oost-Vlaanderen ontwikkelde eveneens in 2013 een draagvlakmodel dat stelt dat elk windproject enerzijds voor minstens 20% open moet staan voor participatie van burgers of lokale overheden en anderzijds een omgevingsfonds moet oprichten dat rechtstreeks wordt toegekend aan de burgers. Met dit omgevingsfonds kunnen burgers projecten financieren die de levenskwaliteit van hun omgeving moeten verhogen.⁴³ Het deputatiebesluit werd echter vernietigd, maar het provincieraadsbesluit van 24 april 2013, waar enkel het principe van de rechtstreekse participatie in vervat zit, kon wel blijven bestaan. In dat provincieraadsbesluit werd ook voorzien in een systeem van fondsbijdrages.⁴⁴

Ook op het lokale niveau vinden we voorbeelden van gemeenten die, vaak naar aanleiding van het burgemeestersconvenant,⁴⁵ lokale verankering van duurzame energieprojecten in hun beleidsplan opnemen.⁴⁶ In Vlaanderen nam de Oost-Vlaamse gemeente Eeklo als pionier in België het gemeenteraadsbesluit om bij openbare aanbestedingen voor windprojecten punten toe te kennen voor inwonersparticipatie. Hierdoor kon Ecopower begin 2000 zijn eerste windmolen bouwen ondanks dat het, buiten een watermolen in Rotselaar, geen ervaring had met dergelijk grote projecten. In 2017 schreven de gemeenten Kuurne en Sint-Pieters-Woluwe een zonnebestek uit waar ze een criterium voor burgerparticipatie in opnamen en stemde Laarne een gemeenteraadsbesluit waarin hernieuwbare energieprojecten tot 50% worden opengesteld voor participatie van burgers en overheid. In het najaar van 2017 steunde het schepencollege van Leuven als eerste gemeente in Vlaams-Brabant REScoops door een visienota goed te keuren die streeft naar minstens 50% rechtstreekse participatie van burgers en de lokale overheid.⁴⁷ Gelijkaardige voorstellen rond burgerparticipatie in energieprojecten werden later ook goedgekeurd in de gemeenten Kontich (Antwerpen), Tienen (Vlaams-Brabant), Torhout, Oostkamp en Damme (allen West-Vlaanderen). In Limburg vinden we voorlopig geen voorbeelden terug van

42 Gouvernement Wallon, (2013). Cadre de référence pour l'implantation d'éoliennes en Région wallonne : <https://energie.wallonie.be/fr/cadre-de-reference-pour-l-implantation-d-eoliennes-en-region-wallonne.html?IDD=11176&IDC=6170>

43 Provincie Oost-Vlaanderen. Windturbine in Oost-Vlaanderen. Rechtstreekse participatie & Omgevingsfonds: https://www.energielandschap.be/sites/default/files/u11/1402_21_1_Folder%20Windprojecten_B_versie%203.pdf

44 Claeys, 2017.

45 Het burgemeestersconvenant is een initiatief van de Europese commissie waartoe gemeenten zich kunnen aansluiten. De lokale overheden die deelnemen, engageren zich om, in het kader van de Europese Energiestrategie, de CO₂ uitstoot tegen 2030 met minstens 40% terug te dringen.

46 VVSG. Burgemeestersconvenant kort: <http://www.vvsg.be/Omgeving/Energie/burgemeestersconvenant/Pages/burgemeestersconvenantkort.aspx>

47 College van burgemeester en schepenen Leuven, (2017). Hernieuwbare energie in Leuven: https://www.rescoopv.be/sites/default/files/171124_Participatie.pdf

dergelijke initiatieven.

In Wallonië hebben de gemeenten Amel en Büllingen twee energiecoöperaties (Courant d’Air en Ecopower) uitgekozen om een windpark te ontwikkelen dat voor 100% in handen komt van de gemeenten en de twee coöperaties. In 2013 besloten de gemeenten Amel en Büllingen om samen een windmolenpark te ontwikkelen op de grens tussen hun respectievelijke grondgebieden, op gronden van de gemeentes. De locatie waarop het windpark wordt ontwikkeld, werd aangeduid op de regionale kaart van 2013 als de enige site van deze grootte die meerdere windturbines kon huisvesten, terwijl deze op voldoende afstand ligt van bestaande windparken. In 2013 stemden beiden gemeenteraden unaniem om de ontwikkeling van het windpark op deze locatie te ondersteunen. Het lastenboek voor het selecteren van de projectontwikkelaar werd gelanceerd in 2015. In het kader van de projectoproep kozen de twee gemeentelijke besturen de tandem van de coöperaties Courant d’Air en Ecopower om het project te realiseren. Het aanbod van Courant d’Air en Ecopower voorziet in een deelname van de gemeenten in de uitbating tot 60% van het park (afhankelijk van de wensen en financiële capaciteiten). Burgers zullen via Courant d’Air en Ecopower kunnen investeren in minstens 40% van het park (2/3 Courant d’Air - 1/3 Ecopower). De gemeenten Amel en Büllingen willen elk tenminste 1 windturbine van het nieuwe windpark uitbaten. Ze kunnen hun inzet verhogen tot 60%, wat overeenkomt met 1,8 windturbines voor elke gemeente.⁴⁸

Andere gemeenten in Wallonië, zoals Villers-le-Bouillet, Modave en binnenkort ook Lierneux, liggen mee aan de basis voor de oprichting van coöperaties gecontroleerd door de gemeente.

De gemeente Villers-le-Bouillet zet al een aantal jaren in op duurzaam energiebeheer en het verminderen van de uitstoot van broeikasgassen. Hiervoor heeft de gemeente Villers-le-Bouillet een publiek-privaat partnerschap opgestart om haar project te realiseren op vlak van burgerwindenergie. Dit is een primeur in België. Het burgerwindproject werd door de bevolking van Villers eerder gunstig onthaald. Dit was onder andere zo omdat de inwoners al sinds 2005 vertrouwd waren met de aanwezigheid van een windturbinepark op hun grondgebied. De gemeente voerde een belangrijke en diverse informatiecampagne naar al de verschillende betrokkenen: via publicaties in het gemeentebulletin, persartikels, alle postbussen, presentaties voor de verschillende gemeentelijke diensten, de adviesraad van senioren en de CCMTA (Gemeentelijke adviescommissie planning en mobiliteit), en door het organiseren van open vergaderingen voor burgers om hen zo aan te moedigen om financieel deel te nemen aan het project. Een eerste golf van oproepen voor burgerparticipatie begrensd tot 250 euro werd afgerond in april 2009. Een tweede golf volgde, met een plafond tot 500 euro. Ten slotte zou een derde golf, dit keer zonder bovengrens, zorgen dat in maart 2010 voldoende burgerparticipatie werd bereikt.⁴⁹

In de gemeente Modave, meer in het bijzonder in de wijk Les Trinitaires, zijn er 5 nieuwe windmolens in werking getreden. Een van deze windmolens wordt uitgebaat

⁴⁸ Amel - Büllingen.

https://www.courantdair.be/wp/wp-content/uploads/2018/02/CDA_Windpark_Amel-Bullingen_FR_0802_RZ.pdf

⁴⁹ Villers-le-Bouillet, 2010. <http://www.uvcw.be/impressions/toPdf.cfm?urlToPdf=/articles/0,0,0,3471.htm>

door de coöperatieve Eole Modave, met als aandeelhouders zowel de gemeente Modave, als burgers en lokale bedrijven. De vier andere windmolens worden uitgebaat door de onderneming *Wind4Wallonia*, een partnerschap tussen 5 Waalse intercommunales, en *Engie Electrabel*. *Eole Modave scrl* is ontstaan door de wil van de gemeente van Modave en *Engie Electrabel* om samen te werken rond windmolens in Modave. Het akkoord voor het project werd in 2008 gesloten, en na een lange periode om alle nodige vergunningen te bekomen, werd er besloten dat 1 van de 5 windmolens eigendom moest zijn en beheerd worden door, een gemeentelijke- en burgerlijke coöperatieve. De vereniging werd opgericht 24 januari 2017.⁵⁰

De casussen waar de overheid optreedt als partnerstaat (i.e. een overheid die met burgercollectieven in een wederzijds versterkende relatie treedt) bestaan, maar zijn nog te beperkt opdat de evolutie naar een mature niche zich voort kan zetten. Een vereiste voor een geslaagde transitie is dat deze trend zich doorzet binnen lokale, provinciale en regionale niveaus zodat REScoops deze windows of opportunity kunnen aangrijpen om verder te groeien naar een volwaardig alternatief voor de traditionele markt. In navolging van de groeiende vraag naar participatie sprongen de traditionele bedrijven en ontwikkelaars immers ook op de coöperatieve kar door financieringscoöperaties op te richten onder het moederbedrijf. Hiermee staan ze beperkte financiële burgerparticipatie toe en lenen ze het opgehaalde geld uit aan het moederbedrijf. In ruil krijgen de aandeelhouders een dividend en mogelijke extra voordelen bij het moederbedrijf.⁵¹ In tegenstelling tot bij REScoops leidt dit niet tot volwaardig coöperatieve energieprojecten met lokale verankering door het behoud van controle van het moederbedrijf en het gebrek aan inspraak van de coöperant.

Hoe kunnen we dit vertalen naar concrete aanbevelingen voor overheden om echte kansen te bieden aan REScoops als een ware partnerstaat? In eerste instantie kunnen lokale overheden actief zoeken naar mogelijkheden tot duurzame energieprojecten op hun grondgebied, iets wat mooi aansluit bij het burgemeestersconvenant waartoe gemeenten zich engageren. Dit houdt het screenen van publieke daken voor zonneprojecten en van publieke gronden voor windprojecten in. Grond is één van de grootste obstakels voor energievoöperaties aangezien projectontwikkelaars al vele mogelijke locaties onder contract brachten waardoor er amper geschikte privégronden overblijven (de zogenaamde windrush). Vanuit dit opzicht kunnen overheden actief op zoek gaan naar partnerschappen met eigenaars van gronden of gebouwen die zich lenen tot wind- of zonprojecten. Potentiële partners hiervoor zijn onder andere de kerkfabrieken, intercommunales en OCMW's.⁵² Wanneer een overheid de mogelijke duurzame zonne- en windenergieprojecten op zijn grondgebied heeft opgelijst kan ze in de aanbesteding duidelijke kwalitatieve criteria opnemen die punten geven aan burgerparticipatie door te verwijzen naar de ICA-definitie. Naast deze kwalitatieve ondersteuning kan de overheid ook coöperatief zonnedelen mogelijk maken. Ook hier kunnen coöperaties een rol spelen.⁵³

50 Modave, 2018. <http://tinlot.blogs.sudinfo.be/archive/2018/06/23/modave-inauguration-du-parc-eolien-public-et-citoyen-257962.html>

51 Parizel, 2016.

52 Luyts, 2017.

53 De Vlaamse overheid verdeelt sinds 2015 geen groenestroomcertificaten meer aan installaties tot 10 kW, omdat ze ervan uitgaat dat deze installaties geen overtollige stroom injecteren op het net. Hierdoor is het onrendabel om gunstig gelegen daken vol panelen te leggen en te overproduceren. De meerkost die het installeren van een

We onderscheiden nog twee belangrijke taken voor de REScoops zelf: **het creëren van een breed draagvlak (F10)** en **het intensief samenwerken met andere REScoops (F9)**. In Gent heeft de energiecoöperatie EnerGent sinds haar ontstaan werk gemaakt van een breed en gevarieerd netwerk. EnerGent ontstond uit een lokaal burgercollectief (Buren van de Abdij) met de steun van het Transitienetwerk Middenveld. Dit netwerk, bestaande uit actoren uit allerlei domeinen en organisaties, heeft de coöperatie sterk geholpen met het creëren van een draagvlak, het verspreiden van haar ideeën en het aanzienlijk doen stijgen van de bekendheid van haar projecten. Dit transitienetwerk is uiteindelijk uitgemond in een gevarieerde en pluralistische adviesraad die de coöperatie bijstaat. Een dergelijk model kan interessant zijn voor andere REScoops. Hoe breder het netwerk en gevarieerder de steun die een energiecoöperatie kan genieten, hoe makkelijker een REScoop een breed draagvlak kan ontwikkelen. Ten tweede blijkt samenwerking tussen verschillende REScoops cruciaal om kleinere, beginnende coöperaties een duw in de juiste richting te geven. Courant d’Air uit de Oostkantons engageert op een vaste basis meerdere personeelsleden (zeven personen aan 4,1 VTE). De eerste aanwerving gebeurde na haar eerste windproject waarvan een intensieve samenwerking met Ecopower aan de basis van lag. Het is de taak van de ervaren coöperaties om jonge REScoops te betrekken bij nieuwe projecten, kansen te bieden en te ondersteunen waar nodig. Op die manier kan er een breed verspreid netwerk van REScoops ontstaan dat als niche kan groeien en zich kan ontwikkelen als volwaardig alternatief energiesysteem.

Over het algemeen staan de Waalse REScoops dicht bij het maatschappelijk middenveld en dit door middel van samenwerking met vzw’s en via participatie in de lokale verenigingen. Zo is de coöperatie Courant d’Air een goed voorbeeld van de samenwerking tussen verschillende actoren. Courant d’Air, opgericht in 2009, richt zich op het ontwikkelen van hernieuwbare energie in het beheer van burgers. Courant d’Air is toegankelijk voor iedereen en telde eind 2017 meer dan 2000 leden. De coöperatie zet sterk in op samenwerking om zo een breder draagvlak uit te bouwen. Courant d’Air is nauw verbonden met en mede-oprichter van de beweging Est En Transition. Est En Transition is een netwerk van organisaties uit Oost-België dat zich inzet voor een meer rechtvaardige, respectvolle en broederlijke samenleving. Eenvoudigweg elkaar ontmoeten, elkaar leren kennen, nuttige informatie, kennis en know-how uitwisselen

groter vermogen dan het eigen energieverbruik met zich meebrengt wordt immers niet vergoed door de overheid. Deze maatregel zorgt er bijgevolg voor dat er op residentieel niveau niet massaal veel zonnepanelen bijkomen. Een oplossing kan zijn om coöperatief zonnedelen mogelijk te maken via een projectspecifieke bandingfactor (die het aantal certificaten bepaalt dat men bekomt per opgewekte hoeveelheid groene stroom) zoals bij grote industriële installaties in Vlaanderen nu het geval is. Een dergelijk systeem lost het probleem op dat coöperatieve projecten zich vaak boven de injectiegrens voor particulieren (0%) en bedrijven (35%) bevinden. Bedrijven kunnen namelijk een vergoeding krijgen voor de injectie van maximum 35% van de totale geproduceerde stroom. Waar windprojecten nu al 100% van hun geproduceerde stroom op het net mogen zetten, zou coöperatief zonnedelen dit ook mogelijk maken voor zonne-installaties. In het geval een REScoop bijvoorbeeld een project op een school wil realiseren, kan dat ondanks het veel lagere eigen verbruik van de school in vergelijking met het totale vermogen van een installatie over het gehele dak. Door het hogere injectiepercentage kan dit toch op een rendabele manier volledig benut worden. Bovendien kan een projectspecifieke bandingfactor tegemoet komen aan het heel onregelmatig verbruik van scholen met periodes van veel en periodes van amper verbruik (schoolvakanties), en kan de overtollige geproduceerde energie gedeeld worden met coöperanten. Het gevolg hiervan is dat gunstig gelegen daken vol kunnen liggen met zonnepanelen en het lokaal net minder belast wordt door het delen van geproduceerde elektriciteit met mensen uit de buurt. Voor startende REScoops geeft deze financiële tegemoetkoming bovendien de kans om sneller te professionaliseren. Dit is zoals eerder vermeld noodzakelijk om te groeien en actief te kunnen zoeken naar nieuwe projectopportuniteiten. Het invoeren van een projectspecifieke bandingfactor en de bijbehorende groenestroomcertificaten zorgen ervoor dat ook coöperatieve zonne-installaties rendabel en winstgevend kunnen zijn voor REScoops.

en samenwerken. Courant d’Air werkt ook nauw samen met de vastgoedcoöperatie Novacitis in Luik. Novacitis co-creëert vastgoedprojecten (zakencentra, innovatieve woningen) en ontwikkelt coöperaties. Daarnaast ondersteunt Courant d’Air ook zelf andere organisaties uit de civiele samenleving. Een voorbeeld hiervan is Cap Terre, dat als doel heeft hulp te verlenen aan iedereen die moeilijkheden ondervindt bij sociaal-professionele integratie, door het organiseren van trainingen of productieve activiteiten in verschillende sectoren: biologische tuinbouw, eco-constructie, Courant d’Air werkt ook samen met de vzw Financité (die burgerparticipatie stimuleert, onderzoek doet en inzet op bewustwording en belangenbehartiging), de vzw SAWB (die zegt dat winst geen doel is op zichzelf, maar een middel om doelstellingen van algemeen belang te dienen), de coöperatie Medor (een tijdschrift waarin elke burger een actieve rol kan spelen) en andere lokale verenigingen.

1.5. Besluit

De opmars van energiecoöperaties in België valt niet meer te ontkennen. Nadat Ecopower in 1991 als pionier het levenslicht zag, is er sinds een tiental jaar een forse stijging van het aantal REScoops tot 27 stuks eind 2017, en kunnen we er in alle provincies al één of meerdere van terugvinden. Belangrijk is ook dat ze in staat zijn om steeds meer, al dan niet in samenwerking met andere organisaties, projecten te realiseren met een groot lokaal draagvlak. Deze opmars kent echter zijn limieten. Zo zijn opportuniteiten op private gronden bijvoorbeeld schaars door de windrush.

REScoops zijn echter een belangrijke partner in de weg naar een energie-duurzame samenleving. Hun focus op lokale verankering kan een belangrijke “incentive” vormen voor burgers om het protest tegen extern ingeplante projecten te herbekijken. Het verhaal van energiecoöperaties gaat echter verder dan die verankering en het terugvloeien van de opbrengsten van energieprojecten naar de samenleving. Centraal in de missie van REScoops staan de concepten van energiedemocratie en energieonafhankelijkheid. Overheden (al dan niet lokaal) kunnen door het creëren van kansen voor energiecoöperaties mee een rol spelen in het verder uitbouwen van een democratisering van onze energievoorziening.

2. VOEDING EN LANDBOUW: DE BAND TUSSEN BURGER EN PRODUCENT HERSTELD

Net zoals het energiesysteem staat het landbouw- en voedselsysteem voor een aantal duurzaamheidsuitdagingen en dit zowel op ecologisch niveau als op niveau van de sociale ondergrens van de zogenaamde donut economie (*doughnut economy*).⁵⁴

Zonder ons te verliezen in cijfermateriaal, toch even enkele gegevens. Maar liefst 873 landbouwbedrijven in België deden tussen 2013 en 2016 de boeken toe. Het aantal landbouwbedrijven in België waar het bedrijfshoofd ouder is dan 50 jaar, en geen

⁵⁴ Raworth K., 2017.

opvolger heeft, steeg in dezelfde periode met 7,5 procent.⁵⁵ Evengoed kunnen we stellen dat de intensieve veehouderij in België en bij uitbreiding in West-Europa ook is verbonden met ontbossing in verafgelegen gebieden, waaronder Zuid-Amerika, met name door sojateelt om te voorzien in veevoeder. Bovendien gaat minstens twintig procent van het geproduceerde voedsel verloren en is de landbouw verantwoordelijk voor minstens tien procent van de uitstoot van broeikasgassen in Europa.⁵⁶

Tegelijk tonen de vele burgercollectieven op vlak van landbouw en voedsel – waaronder deze uit de inventaris van deze studie – dat naast een aantal traditionele actoren ook burgers zich op deze domeinen organiseren. Burgers verenigen zich om rechtstreeks te kopen bij de lokale (bio)boer, richten coöperatieve supermarkten op, starten gemeenschapstuinen, worden lid van CSA-boerderijen, etc. Deze burgers willen dus ook in het landbouw- en voedselsysteem bijdragen tot de uitbouw van een alternatief systeem, hetzij als producent, hetzij door dichter betrokken te zijn bij de productie, door bijvoorbeeld voedsel aan te kopen via varianten van korteketenlandbouw. Als kritische consument stemmen ze hun voedingsgewoonten steeds vaker af op het lokale seizoensaanbod. Deze trend gaat gepaard met een wereldwijde opkomst van alternatieve voedselstrategieën.⁵⁷

Deze burginitiatieven sluiten aan bij de visie van Olivier De Schutter, die van 2008 tot 2014 Speciale Rapporteur voor het Recht op Voedsel was bij de Verenigde Naties. In zijn eindrapport⁵⁸ riep hij op tot diepgaande hervormingen in het wereldwijde voedselsysteem; tot een betere samenwerking tussen burgers, producenten, retailers en overheidsinstanties met het oog op duurzamere productie en meer ‘voedseldemocratie’. Het gaat om het vervangen van de lineaire voedselketen door een circulaire voedselketting, waarbij consument en producent weer met elkaar communiceren en zich verantwoordelijk voor elkaar voelen. De Schutter pleit, net als andere experts, voor een andere, duurzame manier van produceren; omschreven als agro-ecologie.⁵⁹

Net als bij energie rijst de vraag welke rol burgercollectieven als niche kunnen spelen in de transitie naar een duurzamer landbouw- en voedselsysteem en hoe zij daarbij, indien gewenst, kunnen worden ondersteund. In wat volgt kijken we naar ons voedselsysteem vanuit het kader van de transitietheorie. Vervolgens zoomen we dieper in op de uitdagingen en knelpunten en formuleren we een aantal aanbevelingen, zowel voor de initiatieven, beleidsmakers als andere actoren die de transitie naar een meer duurzame samenleving willen ondersteunen.

⁵⁵ <https://statbel.fgov.be/nl/nieuws/steeds-meer-landbouwers-vinden-geen-opvolger>

⁵⁶ Holemans D., 2016.

⁵⁷ Op 15 oktober 2015 ondertekenden honderd steden uit heel de wereld het Milan Urban Food Policy Pact. Dit pact legt engagementen vast rond het verduurzamen van stedelijke voedselsystemen.

⁵⁸ De Schutter O., 2017.

⁵⁹ Agro-ecologie slaat op een zienswijze en praktijk met een reeks technieken die de nood aan externe input (meststoffen, pesticiden) alsook de veelheid aan ongewenste output (verontreiniging, klimaatverandering) vermindert, en die opnieuw een interactie stimuleert tussen bomen, planten en dieren via bodembeheer, duurzaam omgaan met de ecosystemen en de biodiversiteit, bomen planten (voor koolstofopslag, voor schaduwbeheer, ...) etc. Om dit type landbouw te ontwikkelen op grote schaal, moeten de huidige voedselsystemen compleet herdacht worden, inclusief de geglobaliseerde voedselketens en bijhorende internationale handels- en investeringsregimes, het gebruik van subsidies, onderzoek en ontwikkeling alsook de logistiek om lokale opslag en verwerking te vergemakkelijken. Zie Visser M. (2012/2013) Agro-ecologie in een notedop. Deel I en Deel II. Oikos N° 60 en 66.

2.1. Theorie en transitie

Wanneer we Rotmans' s-curve van transitie als vertrekpunt nemen (zie pagina 25), kunnen we stellen dat voedseltransitie zich in de fase van take-off bevindt. Er ontstaan op dit moment al enkele relevante niches: nieuwe, duurzame praktijken opgezet door groepen van mensen als alternatief voor het klassieke systeem. Deze groepen beginnen clusters te vormen (zie verder) en worden steeds zichtbaarder voor buitenstaanders. Er beweegt wat, en het traditionele voedselregime is zich daarvan bewust en komt in beweging. Supermarktketens als Carrefour, Colruyt of Delhaize beginnen bijvoorbeeld zelf te investeren in meer lokale of biologische voeding. Aan de hand van de Lodder-curve kunnen we dit omschrijven als de fase van optimalisatie van de gevestigde orde.

Willen de niches de transitie op betekenisvolle wijze aansturen, dan behoeven ze een breed en divers draagvlak. Volgens de tabel van Paredis (zie pagina 28) zijn er zeven taken waarop gewerkt kan worden: experimenteren, kennisontwikkeling, kennisverspreiding, beleidsadaptatie met toekomstvisie, marktcreatie, investering van (menselijk) kapitaal en creatie van legitimiteit die verandering aanmoedigt. Aan deze benadering hebben we in het eerste hoofdstuk een aantal taken toegevoegd specifiek gericht op de rol van burgercollectieven.

Bij het mee ontwikkelen van een duurzaam landbouw- en voedselsysteem, kan de overheid in haar rol als 'partnerstaat', deze nichespelers ondersteunen en ruimte geven.

In het volgende deel lichten we enkele belangrijke burgercollectieven toe die zich als lokale voedselsystemen hebben ontwikkeld tot relevante niches in het Belgische voedselsysteem. Verder gaan we in op alternatieve strategieën en systemen die zich hebben ontwikkeld op stedelijke schaal.

2.2. Lokale voedselinitiatieven

Vertrekkend van principes als solidariteit, duurzaamheid, transparantie en samenwerking ontpopten zich in België en wereldwijd de voorbije jaren en decennia, talloze door burgers of producenten geïnitieerde voedselinitiatieven. Enerzijds zijn er initiatieven onder burgers onderling zoals collectieve moestuinen. Anderzijds groeperen burgers en producenten zich in rechtstreekse solidaire samenwerkingsverbanden. We zoomen op enkele dieper in: Voedselteams, GASAP, CSA, BEES Coop en Agricovert.

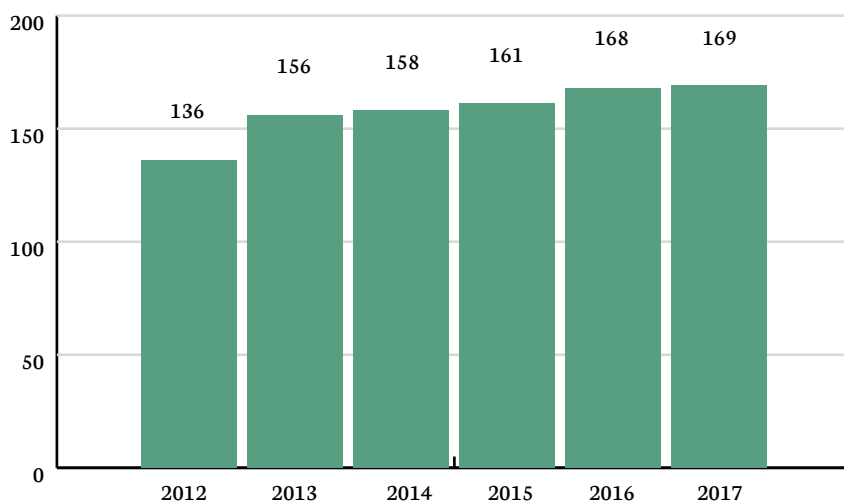
2.2.1. Voedselteams

Voedselteams werd opgericht in 1996 naar een Japans model uit 1965, waarbij een groep mensen uit eenzelfde buurt samen voedsel aankopen, rechtstreeks bij lokale en regionale boeren (producenten), en dat wekelijks afhalen in een gemeenschappelijk depot. Het systeem wil op eerlijke wijze duurzame, biologische voeding aanbieden: afkomstig uit de regio, geproduceerd in harmonie met de vier seizoenen, met respect voor de aarde en de natuur, en waarbij de producent het recht behoudt op autonome keuzes en prijszetting. De betalingen gebeuren via een webwinkel.

Voedselteams zijn regionaal georganiseerd, maar hebben overal dezelfde werking: een (vrijwillige) kerngroep vult enkele vaste taken in, en leden engageren zich om minstens een jaar lid te zijn (€ 15 lidgeld), een teambijdrage te leveren en regelmatig via

de webwinkel te bestellen (minstens 1 keer per maand). De producent betaalt aan Voedselteams 6% op zijn omzet. De producten worden wekelijks in één gemeenschappelijk depot afgeleverd, waar leden instaan voor een vlotte werking.

Eind 2017 telde Voedselteams 169 groepen in Vlaanderen (zie grafiek 5). Inmiddels zou het aantal gestegen zijn tot 180, bestaande uit ongeveer 3000 gezinnen, die bediend worden door ongeveer 80 boeren/productenten, aldus Hilde Delbecque van Voedselteams.

Grafiek 5: Evolutie aantal Voedselteams sinds 2012 (bron: Voedselteams)

De coördinatiecel is sinds 2001 geformaliseerd als sociaal-culturele organisatie. Vandaag werken er voor vzw Voedselteams 2,5 voltijdse medewerkers voor de administratie en centrale organisatie en drie deeltijdse regiowerkers.

Voedselteams onderhoudt contacten met lokale, provinciale en Vlaamse overheden en ijvert voor meer aandacht voor korte keten in de beleidsplannen. Mankracht en financiële middelen zijn weliswaar nog te versnipperd, zo stelt Hilde Delbecque in het interview dat we afnamen.

Daarnaast vindt ook overleg plaats met andere organisaties binnen de sector zoals Bioforum, Vredeseilanden, Wervel, Velt, Natuurpunt, Bond Beter Leefmilieu en Netwerk Bewust Verbruiken. Met Waalse organisaties wordt voorlopig weinig overlegd.

Uitdagingen

Voedselteams ziet nog heel wat ruimte om te groeien, maar botst daarbij op een aantal uitdagingen. Het op elkaar afstemmen van vraag en aanbod is daar één van. Boeren kunnen soms niet aan de vraag voldoen wegens te weinig productie, of zien zich in vakantieperiodes soms geconfronteerd met overschotten. Een tweede uitdaging schuilt in het vinden van boeren die hun productie op de lokale markt afstemmen, eerder dan op export.

Ten aanzien van haar (toekomstige) leden wil Voedselteams drempelverlagend werken, het comfort en de toegankelijkheid verhogen, mits behoud van het engagement

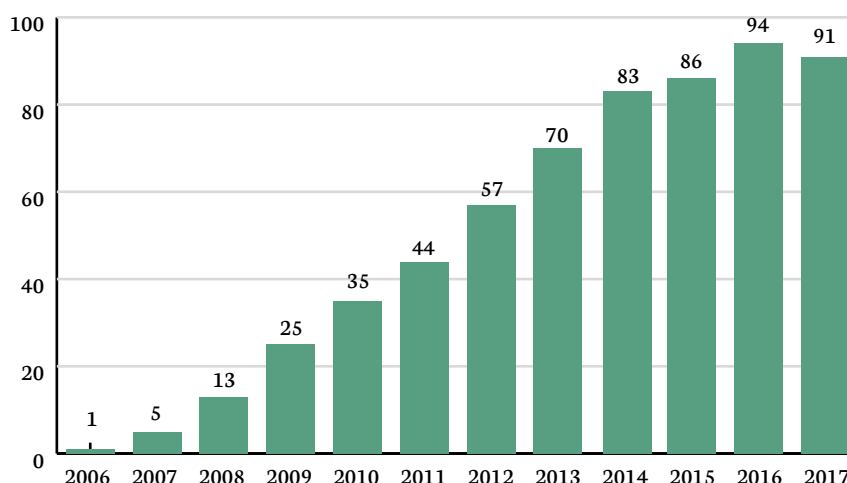
van haar leden ten aanzien van de producenten. Op dit vlak is het weliswaar opboksen tegen het gebruiksgemak van het meer commercieel gerichte webplatform Boeren en Buren, dat weinig tot geen engagement vraagt.⁶⁰

Een vierde uitdaging ligt in de relatie met de overheid. Vandaag is er enorm veel overleg in de sector, maar grote spelers leggen veel meer gewicht in de schaal waar kleine spelers zoals burgercollectieven moeilijk tegenop kunnen. *“Dit gaat ook verder dan Vlaanderen alleen”*, zegt Danny Van Reusel van Voedselteams, *“dat is ook een grote uitdaging op Europees niveau”*. *“De hoeveelheid subsidies die naar korte keten gaan is peanuts”*, vult Delbecque aan.

Mochten de middelen en mankracht er zich toe lenen, dan zou Voedselteams veel actiever nieuwe teams kunnen helpen opstarten. Maar er is ook een mentaliteitswijziging nodig bij de consument die gewend en ook gehecht is geraakt aan de uitgebreide keuzemogelijkheden.

2.2.2. Groupe d'Achats Solidaire de l'Agriculture Paysanne (GASAP)

GASAP is sinds 2006 de Brusselse tegenhanger van de in 2001 in Frankrijk opgerichte AMAP (Association pour le Maintien d'une Agriculture Paysanne). GASAP zijn lokale teams van gezinnen, 'eters', die gedurende een bepaalde periode rechtstreeks een abonnement nemen op de oogst van een lokale producent. Ze zijn gegroeid uit 'Le Début des Haricots' een groep mensen die zich in 2005 voor hun voedselaankopen tot eenzelfde producent wendde met het oog op de ondersteuning van kleinschalige landbouw. Vandaag bestaan er 91 GASAP (zie grafiek 6) die 9000 eters verenigen met een 40-tal producenten – een wederzijds en duurzaam engagement voor de aankoop (consument) en aanlevering (producent) van de oogst van het moment gedurende het hele seizoen.

Grafiek 6: Evolutie aantal GASAP (bron: GASAP)

⁶⁰ Zo analyseren Myriam Dumortier en Mich Crols in Mo* (23/2/18): “Verder dan productie op minder dan 250 km van de Buurderij reiken de voorwaarden voor duurzaamheid niet. Het vee (...) mag rustig gevoederd worden met soja uit Zuid-Amerika, en daar de voortschrijdende ontbossing stimuleren. Om het dan nog niet te hebben over kunstmest, pesticiden, antibiotica en andere inputs, hun energieverbruik en hun desastreuze gevolgen voor onze leefomgeving, (...) Het lijkt erop dat Boeren & Buren (...) duurzame landbouw (...) als voorwaarde overboord gooide om de kritische massa te halen nodig om zijn systeem aan het rollen te krijgen.” Zie <https://www.mo.be/opinie/dekapers-van-de-lokale-biomarkt>

GASAP-eters, zoals ze zichzelf noemen, betalen drie maanden op voorhand, wat boeren de mogelijkheid biedt om hun teeltplan hierop af te stemmen en zodoende hun risico's op de hele voedselproductielijn te beperken. Producenten engageren zich op hun beurt tot een gediversifieerde productielijn met 40 tot 60 verschillende types groenten en fruit over het hele jaar. De productie dient in overeenstemming te zijn met het charter van GASAP. Consumenten en producenten werken volgens het Participatieve Garantie Systeem. Ze plannen boerderijbezoeken om te kijken of de productie in lijn ligt met de waarden van GASAP (bio, duurzaamheid) en doen eventueel aanbevelingen voor verbetering.

GASAP wordt gesteund door het Waalse Gewest en telt momenteel vier à vijf betaalde medewerkers waarvan één zich toelegt op de promotie van GASAP in Wallonië. Daarnaast zijn er allerhande vrijwilligersgroepen: een voor communicatie, een die helpt bij de opstart van nieuwe groepen, een die de producenten volgt, een die zich meer verdiept in lobbywerk etc. Er is ook een Raad van Bestuur.

Uitdagingen

GASAP wil zich graag verder verspreiden in Wallonië maar moet opboksen tegen GAC's (Groupe d'Achat en Commun) die er sterker staan en minder engagement (Solidarité) vragen. Ook qua logistiek is er ruimte voor verbetering. GASAP hoopt via crowdfunding te kunnen investeren in de ontwikkeling van goede software voor het beheer van alle GASAP.

GASAP ziet ook potentieel voor meer samenwerking tussen landbouw en welzijn enerzijds, met het oog op betere voeding voor een betere gezondheid, en tussen landbouw en educatie anderzijds. Dankzij subsidies van Leefmilieu Brussel, de overheidsdienst voor milieu en energie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, wordt GASAP binnenkort ook georganiseerd en gepromoot in scholen, voor de ouders, de school zelf en ter sensibilisering van de leerlingen.

Extra financiële ondersteuning zou weliswaar welkom zijn om meer aan lobbying te kunnen doen, ook op Europees niveau, als Brusselse organisatie in het hart van de EU, daar waar veel beslissingen worden genomen.

2.2.3. Community-supported agriculture (CSA)

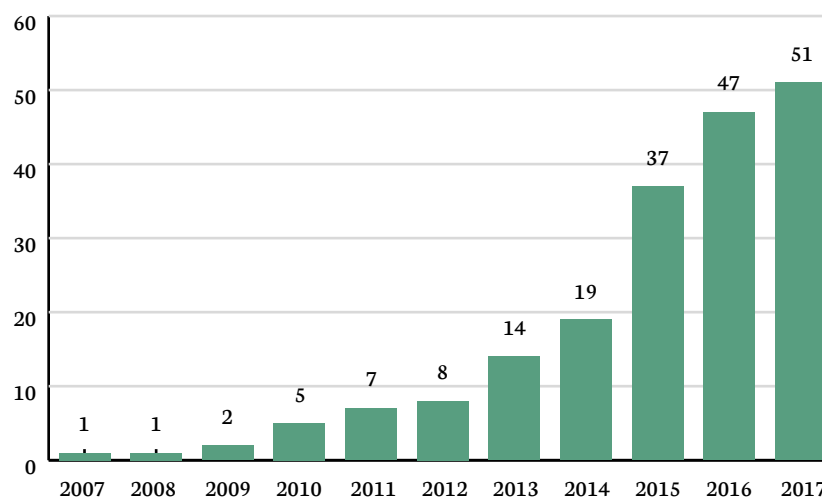
CSA's zijn een vorm van samenwerking tussen burgers en lokale landbouwers die in 1984 in de Verenigde Staten het licht zag, en waarbij burgers jaarlijks een bijdrage betalen om de productiekosten van het landbouwbedrijf te kunnen dekken. In ruil krijgen ze een deel van de opbrengst. In België dateert de eerste CSA van 2007 (Het Open Veld in Leuven). Het CSA-netwerk werd 3 à 4 jaar later opgericht. Inmiddels zijn er vijftig CSA's in heel België (zie grafiek 7). Daarbij bevinden zich de meeste in Vlaanderen. De eerste en voorlopig enige Brusselse CSA (Le Chant des Cailles in Watermaal-Bosvoorde) werd opgericht in 2015, de eerste en voorlopig enige Waalse CSA (Le Champ des Possibles in Luik) werd opgericht in 2016.

Het Open Veld in Leuven is samen met 2 andere CSA's in 2017 uitgegroeid tot een gemengd bedrijf, Boer & Compagnie genaamd, een coöperatie van 4 voltijds werkende vennoten met rundvee, varkens, granen en verwerkte producten in zuivel. Op termijn hopen ze ook een eigen bakker te hebben: "*mensen hebben immers graag kant-en-klare producten*", zegt Tom Troonbeeckx, oprichter van Het Open Veld. Boer & Compagnie telt

momenteel meer dan duizend leden. Ze kiezen voor een pakket groenten dat ze zelf komen oogsten – dat betalen ze op voorhand, aan het begin van het seizoen –, of plaatsen een bestelling die ze op een vooraf bepaald tijdstip in een depot komen afhalen.

Boer & Compagnie treft momenteel voorbereidingen om leden de kans te bieden mede-aandeelhouder te worden. Zo worden de consumenten mede-eigenaar van het bedrijf. Eerder konden ze ook al mede-eigenaar worden van de grond, via de Landgenoten cvba.⁶¹

Vergeleken met de reguliere supermarkt, zijn groenten bij Boer & Compagnie heel goedkoop. Vlees, dat ze volgens hun filosofie als luxeproduct beschouwen, is relatief duur, net zoals verwerkte producten die uitbesteed worden (zoals pasta) – dat is dan weer te wijten aan hun kleinschaligheid.

Grafiek 7: Evolutie aantal CSA in België (bron: eigen desk research)

Uitdagingen

In tegenstelling tot Voedselteams of GASAP is het CSA-netwerk een vrijwilligersvereniging zonder enige subsidie, getrokken door boeren. Daarnaast zijn de collectieven ook vrij divers georganiseerd: sommige CSA's zijn éénmanszaken waarbij het collectieve aspect zich beperkt tot een vrij stabiele, trouwe groep van klanten die zich per jaar engageren om voor dat deel van hun voedselvoorziening terug te vallen op het aanbod van hun CSA-boer. Het collectieve beperkt zich in die gevallen dus eigenlijk tot de consumptie-zijde. Andere CSA-boerderijen gaan verder en kiezen ervoor om ook het productie-onderdeel als een collectief in te richten, bv. door te kiezen voor een coöperatieve bedrijfsvorm waarbij enkel de aandeelhouders ook als consument kunnen optreden. Deze nemen dan bijvoorbeeld deel aan vergaderingen waar besproken wordt welke gewassen op het veld komen, ze komen zelf ook mee oogsten op het veld in zgn. plukboerderijen.

Het grootste obstakel voor CSA's is de toegang tot grond, en dan zowel wat de beschikbaarheid betreft (in het bijzonder in Vlaanderen is landbouwgrond schaars) als de financiële vereisten die gesteld worden (door de schaarste zijn de landbouwgrondprij-

⁶¹ De Landgenoten kopen of beheren landbouwgrond en verhuren die aan bioboeren. Samen met een groeiende beweging van meer dan 1000 boeren en burgers kochten ze zo'n 14 hectare grond voor 7 biolandbouwbedrijven. www.delandgenoten.be

zen logischerwijze ook erg hoog). Zogenaamde grondfondsen als De Landgenoten, maar vooral ook lokale overheden kunnen daarbij helpen. Het sociale aspect van CSA levert een positieve bijdrage tot het gemeenschapsleven wat ook lokale overheden appreciëren. Ze hechten evenwel belang aan hun autonomie, ook al geven de boeren aan dat het heel hard werken is.

Het belang van kennisoverdracht van generatie op generatie op een boerderij is zeer belangrijk. Boer & Compagnie daarentegen zijn gestart van nul. De eerste vijf jaar van een CSA wordt veel tijd en energie gestoken in het vinden van voldoende leden, zeker in meer landelijk gelegen gebieden.

2.2.4. Brusselse, Ecologische, Economische en Sociale coöperatie (BEES COOP)

BEES Coop zag eind 2017 in de gemeente Schaarbeek het licht na een proefperiode van een jaar. Ze is geïnspireerd op het Amerikaanse model Park Slope Food Coop dat sinds 1973 bestaat in New York. BEES Coop is de eerste Brusselse participatieve supermarkt met als doelstelling een grote consumentencoöperatie op te richten die kwaliteitsvoedsel aanbiedt aan toegankelijke, maar eerlijke prijzen, met respect voor mens en milieu. De supermarkt wordt gerund door haar coöperanten in shifts van 2u45 om de 4 weken. In ruil daarvoor krijgen zij het exclusieve recht om hun inkopen in de winkel te doen.

Het project BEES Coop wil een maximaal aantal mensen toegang verlenen tot duurzame voeding, de lokale economie stimuleren, de sociale cohesie versterken, een eerlijk prijzenbeleid voeren, transparant zijn, en sensibiliseren op het vlak van consumptiegewoonten.

Recent is BEES Coop eigenaar geworden van het gebouw waarin ze gehuisvest is, en inmiddels telt ze 1800 coöperanten. Het merendeel daarvan (1400) zijn meewerkende coöperanten. De resterende 400 zijn sympathisanten die financiële steun hebben verleend maar niet meewerken en bijgevolg ook geen inkopen mogen doen, of lokale organisaties en scholen die wel mogen komen winkelen maar om organisatorische redenen niet helpen bij het runnen van de supermarkt. BEES Coop heeft ook 7 (betaalde) werknemers in dienstverband.

Uitdagingen

BEES Coop kende in haar opstartfase op federaal niveau een aantal juridische uitdagingen. Hun organisatiemodel waarbij coöperanten werken in hun eigen supermarkt in ruil voor toegang tot die supermarkt, paste niet binnen het bestaande wetgevende kader rond loon en werk. Werken als coöperant binnen BEES Coop wordt op dit moment niet aanzien als loonarbeid, noch als vrijwilligerswerk. Er is evenwel nog geen juridische verankering van dit soort organisatiemodel.

Op gewestelijk en gemeentelijk niveau kon BEES Coop van bij de start wel op heel wat steun rekenen, zowel financieel als qua bouwvergunningen.

Op het vlak van subsidies moet BEES Coop soms opboksen tegen grote supermarktketens: *“Het gewest lanceert projectoproepen, maar de enveloppe die het toekent aan projecten in de circulaire of sociale economie is microscopisch klein vergeleken met de steun die verleend wordt onder de noemer investeringshulp⁶², waarnaar alle groten meedingen, en ook BEES Coop. Maar om daarin mee te gaan, moet je al behoorlijk stevig in je schoenen staan”* aldus Martin Raucent, projectmedewerker van BEES Coop.

62 Cfr. http://werk-economie-emploi.brussels/nl_BE/investissements-generaux

Diversiteit

In samenwerking met de ULB richtte BEES Coop het driejarig onderzoeksprogramma 'Falcoop' op dat zich buigt over de sociale diversiteit binnen BEES Coop als living lab en op de sensibilisering van buurtbewoners rond hun voedingsgewoonten. Falcoop bestudeert de sociaal-economische en culturele factoren die bepaalde bevolkingsgroepen aantrekken dan wel afschrikken om coöperant te worden. BEES wil zich maximaal aanpassen aan en openstellen voor alle lagen van de bevolking. Dat blijkt niet altijd evident. Zo heeft ze haar woordgebruik al bijgeschaafd (bv. 'deelnemen aan' i.p.v. 'coöperant worden' en 'werken'), maar blijft het moeilijk opboksen tegen de lage prijzen van industriële producten uit goedkopere supermarkten. Hoewel BEES Coop via haar coöperanten vooral inzet op (gemiddeld duurder) lokale en ethische bioproducten, ziet ze het als haar taak als consumentencoöperatie om ook tegemoet te komen aan de wensen of noden van mensen die het minder breed hebben. Hoe men dat precies zal aanpakken is nog niet duidelijk. Op termijn een gamma producten aanbieden die iets minder bio of meer industrieel en dus goedkoper is, behoort tot de huidige denkpistes.

Recent ging BEES Coop een samenwerkingsverband aan met het Schaarbeeks OCMW. Die biedt haar klanten een proefperiode aan binnen BEES Coop van 6 maanden onder begeleiding, waarna ze bereid is om geld voor te schieten wanneer iemand coöperant wil worden.

2.2.5. Agricover

Agricover werd opgericht in 2010 in Gembloux. Het is een cvba-so van producenten en actieve consumenten die zich tot doel stelt voor iedereen een juiste prijs te garanderen voor haar producten. De prijs wordt bepaald door de producenten met het oog op een eerlijk inkomen. Agricover wil producten aanbieden die ecologisch en kwalitatief zijn en rechtstreeks worden geoogst. De coöperatie wordt sociocratisch beheerd (i.e. gelijke behandeling van producenten en consumenten, en besluitvorming in consensus) en wil duurzame banen creëren voor laaggeschoolden.

De coöperatie bestaat inmiddels uit meer dan 30 lokale producenten, meer dan 1000 actieve consumenten en een 50-tal lokale depots in Namen, Waals-Brabant en Brussel. De hoofdwinkel bevindt zich in Gembloux en omvat o.a. een beenhouwerij, bakkerij, champignonkwekerij en een collectieve keuken. Daarnaast telt Agricover ook nog een aantal kleinere verkooppunten in het Brussels hoofdstedelijk gewest waaronder Transistor in Etterbeek, een pilootproject in samenwerking met Oxfam Wereldwinkels.

Gedelegeerd bestuurder Ho Chul Chantraine: *"We zien sinds 2017 een enorme stijging in het aantal coöperatieve modellen, maar die zijn niet allemaal even fair of duurzaam. Alle burgercollectieven in de voeding zijn zonder meer interessant op sociaal vlak: ze scheppen nieuwe samenwerkingsverbanden en creëren nieuwe dynamieken. Maar het gevaar om te vervallen in conventionele distributiesystemen waarbij producenten hun zeggenschap verliezen en hun marges steeds weer zien verkleinen, loert om de hoek."* Voor Agricover zijn initiatieven als GASAP de sterkste beweging in de ondersteuning van de lokale producent omwille van hun rechtstreekse verkoop.

Uitdagingen

Agricovert wil concurrentiëler worden ten aanzien van klassieke supermarkten door samen met Oxfam of andere partners tools te creëren voor de commercialisering van producenten.

Daarnaast bestaat voor Agricovert de uitdaging erin om te sensibiliseren, maar ontbreken de middelen. Men ziet daarentegen hoe groot de slagkracht is van grote distributiecentra om voedselprijzen steeds te verlagen. Volgens Chantraine kan beleid helpen om deze dynamiek tegen te gaan, om correcte prijzen te hanteren op voedsel en voor de lokale producenten, en om meer jobs te creëren voor laaggeschoolden in de landbouw.

2.3. Voedselstrategieën op stedelijke schaal

Steden vormen een belangrijke plaats voor transitieprocessen in tal van domeinen. De stad is voldoende groot om veranderingsprocessen van betekenis op te zetten, en toch ook voldoende klein om concreet de krachten te kunnen bundelen.⁶³ Daarbij kan het initiatief liggen bij de civiele maatschappij of bij de stedelijke overheid. Dit is ook het geval op vlak van voedselstrategieën. We bespreken achtereenvolgens een initiatief dat is gestart vanuit de civiele maatschappij, de Ceinture Aliment-Terre Liégeoise in Luik, en een strategie opgestart door een stedelijke overheid, met name het Gentse stadsbestuur dat Gent En Garde initieerde.

2.3.1. Ceinture Aliment-Terre Liégeoise (CATL)

CATL is een initiatief dat in 2013 is gegroeid uit Liège en Transition. Het werd gelanceerd door een Luikse coalitie van zowel burgers als economische en culturele spelers met als doel een grondige transformatie van het regionale voedselsysteem. Twee factoren hebben hiertoe de aanzet gegeven: enerzijds de regionale landbouwcrisis, anderzijds de nieuwe dynamiek op het vlak van lokale en korteketenlandbouw, waaronder de opmars van het aantal lokale 'voedselteams', voedselcoöperaties, vormingen, etc.

CATL werd opgericht om al deze initiatieven met elkaar te verbinden in een netwerk en met het oog op een gemeenschappelijke strategie. Het wil de basis leggen voor reflectie en voor een actieplan om de consumptie van lokale producten in de Provincie Luik significant te verhogen.

De aftrap werd gegeven tijdens een tweedaagse bijeenkomst van lokale producenten, burgers, wetenschappers, organisaties voor ruimtelijke ontwikkeling, boerensyndicaten, etc. De bijeenkomst telde ruim 500 aanwezigen, van wie er 160 deelnamen aan een denkdag met 42 workshops rond voedseltransitie. Deze vormden de basis voor werkgroepen rond thema's als het mobiliseren van burgers. Zo werden burgers aangesproken om deel uit te maken van coöperaties als Vins de Liège, Les Compagnons de la Terre, Cycle en Terre etc. Ten tweede werd de lokale politiek gemobiliseerd via lobbying. CATL werd uitgenodigd rond de politieke tafel om mee na te denken over een toekomstvisie, waarna 24 Luikse gemeenten zich er officieel toe hebben geëngageerd om hun vrijkomende landbouwgrond ter beschikking te stellen voor lokale en biologische landbouw. Daarnaast startten ze ook het project Creafarm met als doel de ontwikkeling van stadslandbouwprojecten in Luik voor jonge, startende landbouwers door de toegang tot grond te vergemakkelijken. Het aantal stadslandbouwers in de provincie steeg daardoor in minder dan een jaar tijd van 21 naar 46.

⁶³ Holemans D., 2016.

“CATL werd lange tijd gerund door vrijwilligers maar krijgt door haar omvang intussen steun van het Waals Gewest”, zegt initiatiefnemer Christian Jonet. Hun uitdaging bestaat er nu in het belang aan te tonen van deze aanpak en ervoor te zorgen dat ze ook rendabel is, opdat dergelijke projecten zich kunnen vermenigvuldigen. De vraag is echter veel groter dan het aanbod, en de druk vanwege distributeurs voor lagere prijzen blijft voelbaar.

Het mag blijken dat CATL een katalyserende rol heeft gespeeld. Het Waals Gewest steunt inmiddels de opstart van zeven gelijkaardige initiatieven, onder andere in Charleroi en Verviers.

2.3.2. Gent en Garde

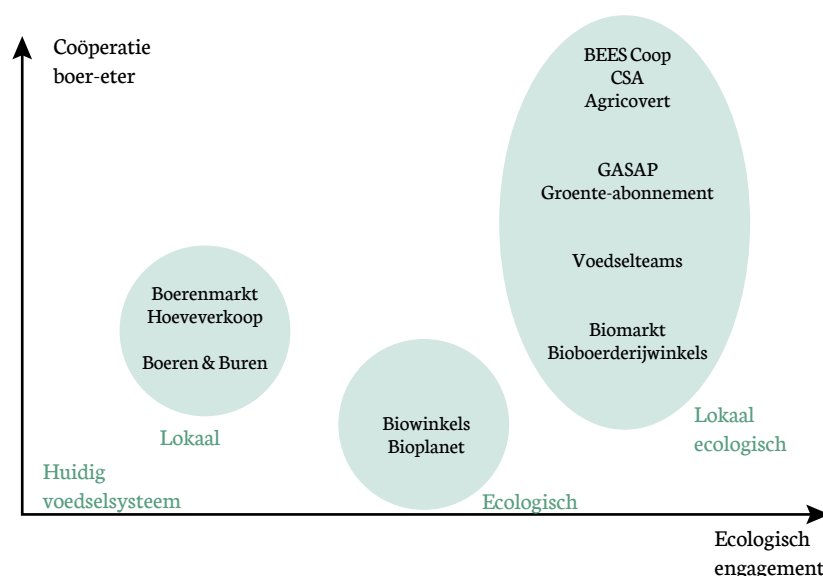
De Stad Gent ging in 2013 van start met Gent en Garde om haar voedselsysteem te verduurzamen. Ze richtte daarbij haar eigen Voedselraad op – een beleidsgroep samengesteld uit een 25-tal leden uit de landbouwsector, verenigingen, kennisinstellingen en handelaars – en bepaalde vijf strategische doelstellingen: 1) een zichtbare, kortere voedselketen, 2) een duurzame productie en consumptie van voeding, 3) voedselverlies vermijden, 4) voedselafval hergebruiken, 5) sterkere sociale meerwaarde rond voedingsinitiatieven.

Om nieuwe voedseldynamieken op gang te brengen in de stad werd niet alleen ingezet op sensibilisering. Regelmatig worden ook projectoproepen gelanceerd zowel met het oog op nieuwe kleinschalige initiatieven (meer slimme stadslandbouw bijvoorbeeld) als op meer structurele ingrepen. Zo zagen de Food Savers het licht, waarbij overschotten in de stad worden opgehaald en geherwaardeerd door sociale organisaties. Een ander voorbeeld is het ter beschikking stellen van landbouwgrond van het OCMW voor een stadsgericht landbouwproject: beginnende boeren startten er inmiddels een CSA gekoppeld aan een veehouderij (cfr. circulaire voedselketting en agro-ecologie, zie eerder), met oog voor biodiversiteit (i.s.m. Natuurpunt) én sociale tewerkstelling (i.s.m. vzw De Moester). Recent is er ook een oproep gelanceerd voor projecten die lokale producenten kunnen verbinden met de horeca, retail en grootkeukens.

“Door een combinatie van veel complementaire initiatieven hoopt de Stad Gent met Gent en Garde als hefboom te fungeren voor kleinschalige en beginnende boeren, als alternatief voor de heersende en onduurzame marktspelers”, aldus Christophe Rogolle, kabinetsmedewerker van de Schepen van Milieu, Klimaat, Energie en Noord-Zuid voor de Stad Gent.

2.4. Het alternatieve voedselveld

Op basis van deze veldverkenning kunnen alternatieve voedselinitiatieven worden ingedeeld volgens twee assen. De horizontale as staat daarbij voor toenemend ecologisch engagement, en de verticale voor toenemende coöperatie tussen de boer en de eter. Commons-initiatieven beogen dan het voedselsysteem van de linker onderkant te doen verschuiven naar de rechterbovenkant. Tegelijkertijd hebben we de verschillende nieuwe initiatieven opgedeeld in drie clusters, waarbij enkel de cluster rechtsboven ‘Lokaal en Ecologisch’ de diverse voedsel-commons omvat. Onderstaande figuur geeft duidelijk aan dat in het bijzonder bij voeding het collectieve aspect nauw verweven is met het lokale en ecologische karakter van de landbouwbedrijven waartoe het zich verbindt.

Figuur 2: grafische voorstelling van het alternatieve voedselveld

2.5. Uitdagingen

Burgers liggen mee aan de basis van een golf aan nieuwe, duurzame voedselinitiatieven. Het toegenomen bewustzijn bij een deel van de bevolking heeft het aantal alternatieve voedselinitiatieven gevoelig doen toenemen en het thema op de lokale politieke agenda gezet.

In het vorig deel hebben we enkele relevante burgercollectieven toegelicht. Immers, om na te gaan hoe nieuwe voedselinitiatieven kunnen evolueren van niche tot prototype van een volwaardig nieuw model, is het belangrijk te weten met welke moeilijkheden of uitdagingen zij vandaag kampen.

Zoals recent onderzoek toont⁶⁴, worden burgers in hun eigen voedselinitiatieven gedreven door andere waarden dan die van het traditionele voedselregime. Ze focussen vaak op transparantie, participatie, duurzaamheid, solidariteit en samenwerking. Dit brengt een aantal spanningsvelden met zich mee. Op organisatorisch niveau stoten ze bv. op dilemma's tussen horizontale en hiërarchische bestuursvormen, tussen efficiëntie en participatie, tussen vrijwillig engagement en professionalisering. Op niveau van de hulpmiddelen (bijvoorbeeld grond, financiering, infrastructuur etc.) is er het spanningsveld gelinkt aan het bekomen van toegang tot die middelen, met name door de diversiteit aan institutionele actoren (overheid, bedrijven, gemeenschappen) en hun mate van controle over de toegang en het gebruik. Dit kan dan weer leiden tot een derde spanningsveld, nl. op niveau van de instellingen zelf, bijvoorbeeld wanneer lokale voedselinitiatieven moeten samenwerken met overheidsinstanties op verschillende schalen. Organisaties of overheidsinstanties kunnen zowel bevorderend als belemmerend werken voor de versterking van alternatieven, wat spanningen kan creëren ten aanzien van waarden, routines of belangen die misschien typerend zijn voor burgercollectieven, maar afwijken van de norm.

64 Manganelli & Moelaert, 2018.

Nu voedselcollectieven succesvoller worden, rijst ook de uitdaging: hoe kunnen ze succesvol uitgroeien tot een volwaardig alternatief; hoe kunnen ze hun impact vergroten zonder aan hun waarden te moeten inboeten? Voedselcollectieven onderscheiden zich van de klassieke sector door hun primaire focus op sociale en ecologische waarden, hun gevoel van persoonlijke verantwoordelijkheid, en hun drang naar autonomie. Het sociale aspect speelt hier een belangrijke rol. Daardoor houden veel collectieven vast aan hun kleinschaligheid. Ze zien liever meer groepen opstarten dan dat de groepen groter worden, ter vrijwaring van de gemoedelijkheid en participatieve groepsdynamiek.⁶⁵ Dit heeft uiteraard zijn beperkingen in de evolutie naar een volwaardig alternatief voor de gevestigde orde.

We zien een positieve tendens op stedelijke schaal, op initiatief van de overheid dan wel op initiatief van burgers. Dit is een belangrijke ontwikkeling gezien het potentieel van voedselcollectieven om bij te dragen aan de realisatie van een voedseldemocratie.⁶⁶ Stedelijke instanties fungeren bovendien als een belangrijke hefboom voor lokale en innovatieve burgercollectieven, met het oog op een graduele transformatie van de markt. Dit is minder evident op vlak van regelgeving, gelet dat deze zich vooral op Europees niveau bevindt met het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid.

Desondanks zal de transitie naar een volledig duurzaam voedselsysteem zich niet op korte termijn voltrekken. De verschillende nichespelers staan op dit ogenblik nog onvoldoende sterk om een volwaardig alternatief te worden voor het traditionele voedselregime. Dit sluit weliswaar niet uit dat er op basis van de resultaten van dit onderzoek een aantal aanbevelingen geformuleerd kunnen worden.

2.6. Aanbevelingen

1. Nieuwe **organisatiemodellen** zijn in België niet altijd wettelijk erkend (denk aan burgers die mee coöperatieve winkel uitbaten: zijn het vrijwilligers, werknemers of klanten?) wat leidt tot een administratieve en juridische rompslomp om zich in orde te stellen. Een aanpassing van het juridisch kader aan nieuwe organisatiemodellen kan hierbij helpen.
2. Historisch gegroeide Europese **steunmaatregelen** bevoordelen vandaag vooral grote landbouwbedrijven gebaseerd op monocultuur. Dit gaat ten koste van kleinschalige en meer gediversifieerde landbouw. Een herziening van de huidige steunmaatregelen op Europees niveau, met meer ondersteuning van duurzame productiemethoden kan hierbij helpen. Zo kunnen subsidies naast een afstemming op grootte van de veestapel, ook afgestemd worden op sociale en ecologische voorwaarden.
3. Hierbij aansluitend hebben nieuwe initiatieven baat bij het **zich beter organiseren**, zodat ze hun stem kunnen laten horen, op alle beleidsniveaus. Net zoals de energiecoöperaties zich verenigd hebben, kan een Europese federatie van alternatieve landbouw- en voedselactoren hiertoe bijdragen.

⁶⁵ Pleyers, 2017.

⁶⁶ De Schutter, 2017.

4. Economische globalisering heeft geleid tot een internationale concurrentieslag die maakt dat voedsel vandaag goedkoper verkocht wordt dan het geproduceerd (en vervoerd) kan worden. Burgers hebben daarom baat bij meer bewustzijn over de **reële prijs van voedsel** met inachtneming van de reële productie-, transport- en milieukost.
5. Burgercollectieven zijn gebaat bij het verzamelen van **kennis en expertise**, het uitwisselen van ervaringen, gezamenlijke structuren, en bij ruimte om te experimenteren.
6. Burgercollectieven kunnen zich best kenbaar maken bij het lokale bestuur. Een goede informering van het bestuur, o.a. ook over de uitdagingen van dergelijke initiatieven, kan het ertoe kan aanzetten, voor zover dit al niet het geval is, een (beter) kader uit te werken ter ondersteuning.
7. Tal van domeinen van onze samenleving zijn aan het **digitaliseren**. Dat brengt meestal meer gebruiksgemak met zich mee voor de consument, langs de andere kant kan de eigenaar van zo'n digitaal platform ook de broodnodige winst van de producent afroemen. Daarom is er wereldwijd een beweging van 'platform cooperativism' opgestart: producenten die zelf hun eigen digitaal platform ontwikkelen. Een relevant voorbeeld is de New Economics Foundation die in Groot-Brittannië het platform Faircab ontwikkelt voor taxichauffeurs, zodat ze een eigen alternatief hebben voor Uber. Een gelijkaardig initiatief in België, eventueel op basis van wat al bestaat in het buitenland (<https://openfoodnetwork.org>), kan duurzame burgerinitiatieven op vlak van voedsel ondersteunen.
8. Het is belangrijk dat alle bevolkingsgroepen, ongeacht hun inkomen, deel kunnen nemen aan de transitie. Met name kansarme gezinnen mogen niet de dupe zijn van het streven naar een gezond en duurzaam voedselbeleid. **Voedseldemocratie** is cruciaal. Dit betekent echter niet het afzwakken van agro-ecologische criteria, wel het op maat creëren van een groeiend aantal korteketeninitiatieven waar iedereen terecht kan en waardoor het aanbod ook vergroot.

Hoofdstuk 4. Conclusies en toekomstverkenning

In de inleiding van dit rapport wezen we op diepgaande veranderingen in onze samenleving. Ze vereisen nieuwe antwoorden en daarbij wordt doorgaans in de eerste plaats gekeken naar de overheid en het bedrijfsleven. De rol van burgercollectieven blijft hierbij onderbelicht. Nochtans blijkt uit studies in binnen- en buitenland dat er wel degelijk sprake is van een nieuwe golf aan dergelijke collectieven die op actieve wijze willen bijdragen aan een duurzame samenleving. Zij betekenen tegelijk een nieuw veld aan actoren binnen de civiele samenleving.

Het onderzoek ging na in hoeverre we dit uitgangspunt voor België kunnen onderbouwen met empirische gegevens. Tegelijk is dit onderzoek slechts een momentopname – we onderzochten enkel nieuwe burgercollectieven opgericht in 2015-2016 – van een dynamische ontwikkeling. Enkel longitudinaal onderzoek kan uitwijzen hoe de golf aan burgercollectieven, maar ook elk collectief op zichzelf, zal evolueren doorheen de tijd en of de huidige golf de transitie naar een duurzame samenleving ook effectief kan ondersteunen en helpen waarmaken.

Uit de onderzoeksresultaten blijkt dat er wel degelijk sprake is van een groot aantal nieuwe burgercollectieven, waarbij het onderzoek is uitgegaan van een vrij strikte definitie van burgercollectief (ook omschreven als commons, wat een scherpere focus is dan het bredere concept van burgerinitiatief). Als we dit resultaat – we brachten 249 nieuwe burgercollectieven in kaart – samennemen met eerder onderzoek dat teruggaat tot 2004 kunnen we onderbouwd spreken van een exponentiële groei van nieuwe burgercollectieven. Dit is op zich al een belangrijke vaststelling.

Uit de resultaten van een enquête (met een responsgraad van 43%) volgt een helder beeld van de respondenten en trekkers van deze initiatieven. We spreken van een evenwichtige aanwezigheid van mannen en vrouwen, doorgaans in de leeftijdscategorie tussen 25 en 45, in grote mate hooggeschoold, die hun engagement combineren met een halftijdse of voltijdse job en zich situeren in de lage en middeninkomens.

De nieuwe initiatieven ontwikkelen zich in diverse domeinen met vooral aandacht voor ‘milieu en duurzaamheid’. Qua interne organisatie is er veel aandacht voor participatie van de leden bij de invulling, uitvoering en toekomst van het collectief. Ten aanzien van de overheid is er sprake van een ‘gezonde autonomie’: terwijl autonomie voor collectieven cruciaal is, vinden ze tegelijk een goede relatie met de overheid belangrijk. Ook in de houding naar bedrijven is er sprake van een positieve houding: eerder dan concurrerend, zien burgercollectieven hun activiteiten als overlappend, aanvullend of vernieuwend. Een laatste belangrijk resultaat is dat de commons initiatieven in de drie gewesten niet fundamenteel van elkaar verschillen. Terwijl er gewestelijke variaties zijn – bijvoorbeeld in de financiële onafhankelijkheid –, blijken commons en hun collectieven toch vrij gelijklopend te zijn wat organisatie betreft in heel België.

Aanvullend op deze enquête is in het onderzoek nader ingezoomd op de domeinen van energie en voedsel & landbouw, waarbij we als kader het wetenschappelijk transitie-onderzoek hanteerden. Zowel voor het domein energie als voor landbouw & voedsel toont het onderzoek dat burgers in België talrijke innovatieve praktijken hebben ontwikkeld, zodat we kunnen spreken van relevante niches. Tegelijk zijn deze, als we

enkel kijken naar het geproduceerde volume, nog heel beperkte marktspelers. Ons hiertoe beperken zou echter voorbij gaan aan de diverse rollen die nieuwe burgerinitiatieven spelen in duurzaamheidstransities. Een recent meta-onderzoek concludeert dat er sprake is van verschillende belangrijke rollen. Het gaat hierbij onder meer om hun rol als drijvende kracht achter transitities (door innovaties te verspreiden en nieuwe narratieven over maatschappelijke verandering te ontwikkelen), het tonen van nieuwe wegen om diensten en goederen te leveren, en soms het ‘onder de radar’ werken aan innovatie. Tevens kunnen ze snel inspelen op de lokale context en hebben ze het potentieel om *best practices* te ontwikkelen die de haalbaarheid van alternatieve ontwikkelingen onderbouwen.⁶⁷

Als we kijken naar de twee bestudeerde domeinen in België, blijkt inderdaad dat de burgercollectieven verschillende maatschappelijke rollen opnemen. Voor het energiedomein zien we een sterk groeiend aantal energiecoöperaties opgericht door burgers en actoren uit de civiele samenleving; tegelijk is hun reëel aandeel in de productie van hernieuwbare energie nog bescheiden. Toch meten ze zich een veel bredere rol aan met betrekking tot de energietransitie. Ze introduceren een nieuwe kijk waarbij ze een vehikel kunnen zijn om te komen tot de democratisering van het energiesysteem. Een groeiende groep burgers evolueert van consument tot producent: de *prosumer* beweging. De coöperatie slaagt erin de kloof te overbruggen tussen de aandeelhouder, de consument en de producent, wat leidt tot een nieuw type energiebedrijf.

Energiecoöperaties vergroten het draagvlak in de samenleving voor concrete stappen in de energietransitie. Tegelijk zien we een groeiend aantal lokale besturen burgerparticipatie opnemen in hun beleidsplannen. Zo spelen de burgercollectieven een belangrijke rol in het versterken van het democratisch weefsel.

Als we deze conclusies vergelijken met een recent onderzoek in Nederland over initiatieven op vlak van hernieuwbare energie⁶⁸ zien we grotendeels dezelfde evoluties. Terwijl ook daar de reële productie van hernieuwbare stroom nog bescheiden is, speelt ook bij de noorderburen de groeiende groep aan initiatieven een veel bredere rol in de energietransitie. In beide landen beïnvloeden ze reeds de gevestigde orde in het energiedomein en worden ze gezien als mogelijke actor om de energietransitie te versnellen. Op internationaal vlak heeft vooral de Europese federatie REScoop.eu er mee voor gepleit dat in de nieuwe Europese *Clean Energy Package* het concept van *energy communities* expliciet is opgenomen. Voor het eerst voorziet de EU een expliciete rol voor burgers om de nieuwe doelstelling te realiseren, met name het aandeel van hernieuwbare energie op te krikken tot 32% tegen 2030.

Ook in het domein voedsel en landbouw hebben zich een waaier aan innovatieve burgercollectieven ontwikkeld. In tegenstelling tot energie gaat het niet om één organisatie- of juridisch model. Wel vinden we steeds de combinatie terug van het streven naar meer ecologische bedrijfsvoering met het terug aanhalen van de band tussen producent en consument. Net als bij energie is het concreet geproduceerde volume voedsel door de voedselniches bescheiden in vergelijking tot die van de gevestigde orde in het voedselsysteem. Tegelijk vervullen de niches ook hier belangrijke andere rollen,

⁶⁷ Frantzeskaki et al. 2017.

⁶⁸ Proka et al. 2018.

die de maatschappelijke verandering mee vorm geven. Ze geven burgers de kans om opnieuw actor te worden in hun eigen voedselstrategie. Als we de verschillende types van initiatieven samen nemen, van Voedselteams tot de *Groupes d'achats solidaire de l'agriculture Paysanne*, dan is ook hier sprake van tienduizenden betrokken burgers in België. De innovatieve voedselpraktijken spelen ook op andere manieren de rol van drijvende kracht achter de voedseltransitie: ze halen bv. vlot de pers en steeds meer topchefs werken er mee samen, waardoor de alternatieven aan legitimiteit winnen en zo de gevestigde orde in het voedselsysteem onder druk zetten om te veranderen. Op dit moment is er nog geen kentering van het Europese landbouwbeleid in zicht dat deze burgercollectieven ondersteunt of een rol toekent in de transitie naar een duurzaam voedselsysteem. Ook deze vaststellingen sporen met de conclusies van een recente publicatie over de voedseltransitie in Nederland⁶⁹, die observeert dat de nieuwe initiatieven de wind mee hebben zonder dat er al sprake is van een kantelpunt.

Het is niet voor de hand liggend om over de evolutie en impact van deze collectieven voorspellingen te doen. Hoewel alles erop wijst dat hun aantal nog verder zal toenemen, is hun invloed op de gevestigde orde per domein moeilijk in te schatten. Dit noopt niet tot blind optimisme, noch tot onderschatting van hun potentieel. Aangezien ze inspelen op concrete maatschappelijke noden is hun rol zonder meer relevant. Trouwens, wie had bij de oprichting van coöperaties of onderlinge hulpkassen in de 19de eeuw, tijdens de vorige golf aan burgercollectieven (1880-1920), kunnen voorzien welke impact ze zouden hebben op de verdere maatschappelijke evoluties zoals de totstandkoming van de verzorgingsstaat?⁷⁰

De empirische gegevens bevestigen dat er een nieuwe golf aan burgercollectieven aanwezig en groeiende is, en dat dit wel degelijk een nieuw specifiek veld aan actoren binnen de civiele samenleving vormt. Deze beweging van 'burgers samen in transitie' betekenen een actuele innovatie in de civiele samenleving en in het brede verenigingsleven. Ze geeft aan dat mensen terug hun toekomst in handen willen nemen, waarbij ze betrokkenheid bij het beheer en de productie van goederen en diensten combineren met nieuwe vormen van vereniging en ontmoeting.

Deze vaststelling leidt meteen tot de laatste aanbevelingen. Het zou tot een grote synergie kunnen leiden, indien grotere verenigingen (en hun netwerken) met een grote staat van verdienste, nagaan hoe ze deze nieuwe burgercollectieven kunnen versterken, of welke nieuwe vormen van samenwerking ze kunnen ontwikkelen. De rol van de overheid is complementair; een actieve rol zonder in de plaats te willen treden van de burgerinitiatieven. Dat kan door een rol op te nemen in een collectief, als één van de partijen, naast burgers en bijvoorbeeld middenveldorganisaties. Daarnaast kan de overheid ook de juiste voorwaarden en omstandigheden scheppen voor de ontwikkeling van collectieven die als autonome entiteit diensten en producten te ontwikkelen, met oog voor de samenleving en voor wat de markt al dan niet aanbiedt. Een specifiek aandachtspunt hierbij is een aangepast juridisch kader voor de participerende leden van burgercollectieven. Anderzijds kunnen burgercollectieven er baat bij hebben om hun werking actief toe te lichten bij lokale overheden, zodat deze laatste goed op de hoogte zijn van wat burgers ondernemen. Tot slot hebben burgercollectieven baat bij het verspreiden van goede voorbeelden en kennis inzake sociale insluiting (i.e. het

⁶⁹ van Kampen & Visser 2017.

⁷⁰ De Moor T., 2013.

toegankelijk maken van burgercollectieven voor alle burgers, zoals bv. BEES Coop doet via het samenwerkingsverband met het Schaarbeeks OCMW), zodat ze nog sterker kunnen bijdragen aan een duurzame maatschappij.

Op deze wijze kan er gestreefd worden naar wat we in de inleiding omschreven als institutionele diversiteit, wat de beste garantie biedt voor een samenleving die een adequaat antwoord weet te formuleren op de hedendaagse uitdagingen.⁷¹

⁷¹ Holemans D., 2016B.

BIJLAGE 1. LIJST VAN UITGEVOERDE INTERVIEWS

Hieronder worden de vertegenwoordigers en hun organisaties opgelijst die werden geïnterviewd in de loop van het onderzoek. Voor het domein energie is dit een eerder klein maar toch voldoende aantal, gelet op het beperkt aantal (nieuwe) burgercollectieven en het feit dat ze goed georganiseerd zijn in regionale federaties.

Voeding

Belinda Torres-Leclercq en Hannes Van den Eeckhout - Boeren & Buren
Christian Jonet - Ceinture Aliment-Terre Liégeoise
Christophe Nothomb - GASAP
Christophe Rogolle - Gent En Garde
François Lohest - ULB/ Cosy Food
Hilde Delbecque en Danny Van Reusel - Voedselteams
Ho Chul Chantraine - Agricover
Martin Raucent - BEES Coop
Tom Troonbeeckx - CSA Netwerk

Energie

Achim Langer - Courant d'Air
Esther Bollendorff - Energiris
Jan De Pauw - RESCoop
Wout Baert - Campina

LITERATUUR

- Bauwens, M. (2012). Blueprint for P2P Society: The Partner State & Ethical Economy: <https://www.shareable.net/blog/a-blueprint-for-p2p-institutions-the-partner-state-and-the-ethical-economy-0>
- Bollier, D. and Helfrich, S., eds. (2015). *Patterns of Commoning*, The Commons Strategy Group in cooperation with Off the Common Books.
- Claeys P.J. (2017). *Moet er nog wind zijn. Analyse van het juridisch kader voor de ontwikkeling van onshore windenergie in Vlaanderen: sleutelrol voor een actief overheidsbeleid*. Masterproef voorgelegd voor het behalen van de graad master in de opleiding Rechten Academiejaar: 2016 – 2017, Universiteit Gent.
- De Moor T. (2008). The Silent Revolution: A New Perspective on the Emergence of Commons, Guilds, and Other Forms of Corporate Collective Action in Western Europe. *IRSH 53, Supplement*, pp. 179-212.
- De Moor, T. (2013). *Homo cooperans. Institutions for collective action and the compassionate society*. Utrecht: Utrecht University, Faculty of Humanities.
- De Moor, T. (2015). *The Dilemma of the Commoners: Understanding the Use of Common Pool Resources in Long-Term Perspective*. Cambridge University Press.
- De Schutter, O. (2017). The political economy of food systems reform. *European Review of Agricultural Economics* 1-27.
- Frantzeskaki, N., Dumitru, A., Anguelovski, I., Avelino, F., Bach, M., Best, B., Binder, C., Barnes, J., Carrus, G., Egermann, M., Haxeltine, A., Moore, M-L., Miari R. G., Loorbach, D., Uzzell, D., Ommann, I., Olsson, P., Silvestri, G., Stedmann R., Wittmayer, J., Durrant, R. and Rauschmayer, F. (2017). Elucidating the changing roles of civil society in urban sustainability transitions. *Current Opinions in Environmental Sustainability*. 22: 71-60.
- Hens, T. (2015). *Het Klein Verzet*. Antwerpen, Epo.
- Holemans, D. (2016a). *Vrijheid & zekerheid. Naar een sociaalecologische samenleving*. Antwerpen: EPO.
- Holemans, D. (2016b). *Institutional Diversity for Resilient Societies*. *Green European Journal*. Vol 14: 14-19.
- Hustinx, L. & Lammertyn, F. (2001). Vrijwilligerswerk tussen vrijheid en onzekerheid. Uitdagingen voor een eigentijds vrijwilligersbeleid. *Oikos*, Nr 17: 24-42.

- Lodder, M., Roorda, C., Loorbach, D., & Spork, C. (2017). Staat van Transitie: patronen van opbouw en afbraak in vijf domeinen.
- Loorbach, D., & Maas, K. (2017). Het meten van de impact van Transities. *P+ Special*, 16(46).
- Luyts, S. (2017). *Collaboration between Local Authorities and Renewable Energy Cooperatives. A bottom-up approach, partners in mitigating climate change*. Master of Science Thesis, KTH School of Industrial Engineering and Management.
- Manganelli, A. & Moulaert, F. (2018). Hybrid governance tensions fuelling self-reflexivity in Alternative Food Networks: the case of the Brussels GASAP (solidarity purchasing groups for peasant agriculture), *Local Environment*, DOI: [10.1080/13549839.2018.1477745](https://doi.org/10.1080/13549839.2018.1477745)
- Noy, F. & Holemans, D. (2016). Burgercollectieven in kaart gebracht. *Oikos* 78 (3): 69-81.
- Ostrom, E. (2012). *The Future of the Commons. Beyond Market Failure and Government Regulation*. The Institute of Economic Affairs & Pro le Books Ltd.
- Paredis, E., Vander Putten, E., Maes, F., Larosse, J., Van Humbeeck, P., Lavrijsen, J., Van Passel, S., & De Jonge, W. (2009). Vlaanderen in transitie? in M. Van Steertegem (Red.) *Milieuverkenning 2030* (pp. 345-374). Aalst: Agora.
- Parizel, D. (2016). De la transition énergétique à la démocratisation énergétique. *Nature & Progrès Analyse*, 16(20) : http://www.natpro.be/~natpro/pdf/2016/16_20.pdf
- Pepermans, Y & Loots, I. (2013). *Energy Policy*. Wind farm struggles in Flanders fields: a sociological perspective (pp. 321-328).
- Proka, A.; Hisschemöller, M.; Loorbach, D. (2018). Transition without Conflict? Renewable Energy Initiatives in the Dutch Energy Transition. *Sustainability* 2018, 10, 1721.
- Raworth, K. (2017). *De Donut Economie*. Nieuw Amsterdam.
- Rotmans, J., Kemp, R., & van Asselt, M. (2001). More evolution than revolution: transition management in public policy. *The journal of future studies, strategic thinking and policy*, 3(1), 15-31.
- Schilperoord, M., Rotmans, J., & Bergman, N. (2008). Modelling societal transitions with agent transformation. *Computational and Mathematical Organization Theory*, 14(4), 286-301.
- Van Kampen, S. en Visser, Y. (2017). *Voer - vaart maken met de voedseltransitie*. Samenwerkende Uitgevers VOF.

- Verbruggen, A., & Laes, E. (2009). Heeft het klimaat- en energiebeleid een schoktherapie nodig? *Oikos*, 2009(2), 5-14.

www.kbs-frb.be

Koning Boudewijnstichting,
stichting van openbaar nut
Brederodestraat 21, 1000 Brussel
info@kbs-frb.be 02-500 45 55
Giften vanaf 40 euro op onze rekening
IBAN: BE10 0000 0000 0404
BIC: BPOTBEB1 geven aanleiding tot
een belastingvermindering van 45 %
op het werkelijk gestorte bedrag.

Koning Boudewijnstichting **Samen werken aan een betere samenleving**

De Koning Boudewijnstichting heeft als opdracht bij te dragen tot een betere samenleving.

De Stichting is in België en Europa een actor van verandering en innovatie in dienst van het algemeen belang en van de maatschappelijke cohesie. Ze zet zich in om een maximale impact te realiseren door de competenties van organisaties en personen te versterken. Ze stimuleert doeltreffende filantropie bij personen en ondernemingen.

Integriteit, transparantie, pluralisme, onafhankelijkheid, respect voor diversiteit en bevorderen van solidariteit zijn haar belangrijkste waarden.

Haar actiedomeinen momenteel zijn armoede en sociale rechtvaardigheid, filantropie, gezondheid, maatschappelijk engagement, ontwikkeling van talenten, democratie, Europese integratie, erfgoed en ontwikkelingssamenwerking.

De Koning Boudewijnstichting werd opgericht in 1976, toen Koning Boudewijn 25 jaar koning was.

Dank aan de Nationale Loterij en aan alle schenkers voor hun gewaardeerde steun.

www.kbs-frb.be

Abonneer u op onze e-news www.goededoelen.be

Volg ons op

PUB N° 3612

Burgers samen in actie
Belgische burgercollectieven
in kaart gebracht